

ДЛЕТА И РУЖИ

Владимир Свинтила

ВЛАДИМИР СВИНТИЛА
ДЛЕТА И РУЖИ
РАЗКАЗИ ЗА ЗАНАЯТИЕ

chitanka.info

ПО ЧУЖДИ КРАИЩА И ЗЕМИ

Някога изходих пеша цяла Истрия, от Порто дел Ре до Порто деле розе. Красива е земята на Истрия. Малки градчета, струпани край пристанището, къщите, зидани от дялан камък.

От пристанищната кръчма, чиито прозорци са поставени винаги така, та изглежда, че морето ей сега ще прелее през тях, се виждат платноходките на истриските рибари, чиито платна са светложълти горе и тъмнооранжеви долу. И това жълто стои много хубаво на прускосиньото на морската повърхност.

— Буон джорно — каза ми моят хазайн Николо де Мауро и ме въведе в дома си. — Ето тук ще преспите, чисто е, прозорецът гледа към Адриатика, а близът вея бялото перде.

Всичко това аз можех да видя и сам, но винаги е много хубаво някой да ти опише какво ти виждаш.

— И оставете нещата си, за да ви покажа нещо, което вас като българин ужасно ще ви заинтересува.

— Какво може ужасно да заинтересува един българин — рекох си. — Драмата е там, че него буквально всичко ужасно го интересува.

Ние минахме през просторното преддверие^[1], слязохме по няколко вътрешни стъпала и се озовахме в просторна ниска стая. Тя беше добре осветена от голям прозорец, гледащ към градината, та всичко можеше да се види ясно.

Целият таван бе в резби. В средата, както трябва да се очаква, бе едно огромно резбосано слънце, около което се виеше безкрайно лоза с гроздове — Лозата на живота!

— Ето — каза Николо де Мауро, — тези резби са дело на един ваш сънародник Джовани де Болгери, наречен „Ил барбарино“, което, както се сещате, означава „варварче“. Това прозвище му е дадено от самия Рафаел Санцио, в чието ателие (ботега) „Ил барбарино“ е работил, казват, десетина години.

— Не може да бъде — казах, — такъв художник не ми е познат от история на изкуството. Няма го и в грамадния шестдесеттомен

лексикон на Тиме Бекер. Сигурно е някаква легенда или недоразумение.

Но Николо де Мауро не се предаде.

— Той не се упоменава в историята на изкуството, защото не е нито художник, нито скулптор, нито архитект. Той е резбар.

По онова време в Италия резбарите още не се изследваха. Тяхното изкуство не го отнасяха дори към така наречените „арти минори“, т.е. малките изкуства, каквите са камейте, медальоните, кутиите за бижута. Те бяха, както и майсторите на прекрасните мебели, художници занаятчии. А тоя тип майстори пък са били известни винаги на нищожен брой специалисти.

— Откъде е Джовани де Болгери? Сигурно от тукашния град Болгери, спомен от нахлули в Италия протобългари?

— Не — каза синьор де Мауро. — Той е дошел от България. Довел го е папският нунций. Но всичко е разказано в една малка книжка, написана от самия майстор Джовани, която е била издадена след смъртта му през 1660 година в знаменитата венецианска печатница на братя Корви, с винетки и заглавки, всичко много хубаво подредено. Аз я имам.

Тогава казах задъхан:

— Моля ви в името на човечината да ми я дадете веднага, защото самото ми сърце ще се пръсне. (Аз говорех на същия негов патетичен италиански.)

— Няма ли преди това да се измиете?

— Не — казах, — моля книгата и една газена лампа, понеже скоро ще се стъмни. Аз трябва веднага, още сега да видя и да прочета тази книга, иначе викайте свещеника. Синьоре, умирам от любопитство, синьоре.

Имало е случаи италианци да умират от любопитство и синьор Николо възприе много сериозно моето изявление. Той ме въведе веднага в библиотеката, пътем взе една изящна газова лампа с голям порцеланов глобус и огледало и ние двамата почти едновременно сграбихме книгата. Аз я грабнах от ръцете му, щом той я извади от рафта, и така тичайки, се озовахме в моята стая. По пътя синьор Николо викаше високо:

— Мадона сантисима, Джезу салвате чи!

А това значи: „Пресвета майко Богородице, Иисусе Христе, спасете ни“.

Ето докъде доведох работите.

Де Мауро сложи на масата лампата, аз сложих книгата. И тогава хванах за рамената своя хазяин и му казах нетърпеливо: „Извинете, но ме оставете веднага сам. Моля, моля, моля.“ И го изтиках през вратата, като веднага затворих и заключих. От другата страна известно време се чуваше неговото тежко дишане. После той се успокои и каза високо:

— Куести булгари сон тутти матти.

А това значи на български:

— Всички тия българи са смахнати.

Да си говори кой каквото ще. Седнах на масата и отворих жадно книгата.

Тя наистина бе автобиография на художника резбар, който разказваше целия си живот от едно българско село в Южна Тракия до Рим (където бе учили в ателието на Рафаеля), и до Венеция (където бе се настанил, за да бъде по-близо до славянските и българските земи). Тази биография съвсем не беше голяма. Обхващаща няколко листа само. Останалата част на книгата бе ръководство по художествена резба. Описвала се резбарските техники и сечива, съобщавала се качествата на различните породи дървета и се давала множество образи — орнаменти и други.

Книгата бе своеобразно ръководство за резбарите и като такава бе издадена. Но печатарите бяха включили и автобиографията на майстора, от уважение към автора и защото такъв е бил обичаят през епохата.

Аз прочетох бързо тези няколко листа, написани на един варварски красив италиански език, и веднага ги преведох. Когато свърших, луната беше изгряла високо над Адриатическото море, което едва дишаше като спящ в мрака човек. Излязох на огромната тераса да усетя нощния бриз. Бях дълбоко развълнуван. Аз бях първият българин, който бе изчел странната съдба на Джовани де Болгери, наречен „Ил барбарино“.

А ето и самият разказ.

„Аз, Джовани (Иван) де Болгери (из болгар), наречен Варварче (Барбарино), започвам описанията на многострадалния си живот и

човешката си участ. А участта ми беше тази: да бъда откъснат от родината. Тежко ми!

Просто селянче (контадинело) заради големия си талант бях забелязан от многоучения епископ и папски нунция Андрео д'Овидио, който ме доведе тук, в Италия, където работих църковни и дворцови резби и много се прославих. И бях приет прелюбезно от прелати и сановници и дукове и гранди любезно ми подаваха ръка, за да целуна златните им пръстени — милост, която не се оказва на слуги. Аз бях щастлив заради своето изкуство, но страдах вътрешно. И макар да изучих латински, гръцки и италиански, не забравих своя славянски език. И търсих в Италия и Венеция славянски книги, печатни и ръкописи, каквото има малко. И каквото намерих, прочетох. Защото трябваше да успокоявам скръбта си.

Много странна е човешката съдба и извилисти са пътищата на человека. И повечето от тях са не за спасението му, а за да го погубят. Затова човек трябва да живее внимателно. Всичко, което ни приближава към нещо, същото ни отдалечава от нещо друго. И ако човек преследва твърде много изкуството, може да изгуби вярата си. А други пък заради вярата си губят изкуството. А в съчетанието на двете е истинският път на резбарите (инталияттори), теладури, както ги наричат в моя собствен език.

За тяхно поучение и просветление е тази книга. Велико е изкуството им, но не винаги са велики душите им. Те могат да правят неща красиви и радващи окото, но без истинска вътрешна сила, която в изкуството е всичко. Понеже творбата трябва да застане пред живия като жива — ние, резбарите, правим цветя, които цъфтят хилядолетие и никога не помръкват.

Питал съм се: как ние правим цветята и виещите се стебла на лозницата в твърдото дърво, та те изглеждат така меки и така живи? Дали защото прехвърляме в дървото техните образи, или защото прехвърляме техния смях и щастие в дървото?

На това питане няма отговор, както отговор няма на най-важните въпроси: защо духа вятырът, защо изгрява слънцето, защо живее човекът?“

А ето пътя на резбаря.

„Мойто село бе в Тракия славна и през Римската империя със силните си мъже. Мъдрият Тит Ливий е описан падането й под римско,

а Марцелинус, макар с думи, е нарисувал пръв тракийски пейзаж: поляна, просторна като море, синя от залеза на слънцето. И такава съм я виждал аз в детството си.

Имаше мор (епидемия) и аз останах сам от четиринаесет деца. И умряха блажените ми родители, които не помня. (Само майка си помня как се навеждаше над мен.) И остана жив не моят дядо, а неговият баща, ще рече, прадядо ми. Пък той беше много стар, за да ме гледа. И тогава заведе ме в манастира и ме хариза на монасите: да ставам монах.

Пък бях много малък за монах, ни от грамота, нито от богослужение разбирах. Та така, докато порасна и хвана калема в ръката си, пасях манастирските патици — а те бяха много, цял облак. И случваше се, седя край реката и ги гледам тези животини как се гмуркат в зелените води и после излизат пъстри над водната повърхност. И ми се струваха много красиви — радваха очите ми. И много обичах цветята, които се навеждаха над вировете, и вечер гледах с упоение звездите.

Но, както се знае, нямаше радост в земята ми, а скръб.

А аз обичах да гледам как двама възрастни монаси, иконописци, рисуваха икони на пруста, седнали на твърди възглавнички и заобиколени с разнообразни керамични панички с разтворени в тях бои.

Ето. Бях израснал. И учех с другите послушници в килията четмо и писмо. И от малък участвувах във всенощните бдения, защото се готовех за монах. Игуменът много ме насырчаваше и поръча да ме оставят, когато искам, да рисувам или да работя резби.

И когато шестнадесетгодишен и още, разбира се, неподстриган почнах да преуспявам в божественото изкуство, игуменът започна да се пита къде да ме даде да изучавам иконописта, защото манастирът ни беше малък и нашите зографи нямаха слава извън нашия край.

Тогава мина папският нунций със свитата си — връщащ се от Русия, където бе ходил да се поклони на московския цар. А щеше да вземе гемия в Солун и затова мина през нашия край. И преспа в манастира. Стана така, че той видя рисуваните от мен икони и много се удиви. Но той не знаеше нашия език и се обърна към мен чрез един монах доминиканец, който говореше славянски.

— Искаш ли да дойдеш в Рим и там да станеш голям иконописец?

Аз не знаех какво да отговоря.

Но игуменът, отец Теофан, каза:

— Да, ако дадете клетва, че момчето няма да мени вярата си.

И нунцият се закле така:

— Аз няма да го насиля и нито ще позволя други да направят това. Но ако порасне и реши сам, не мога да попреча.

Тогава отец Теофан каза:

— Закълни се, Иване, че няма да промениш вярата си.

И аз се заклех и до ден днешен оставам българин и православен.

Ето!

Моряците на венецианския кораб бяха сарацини, със смугла кожа

— на лявото ухо обица! Пееше вятырът в мачтите, обливаше бяла пяна носа, пееше молитвена песен човекът на кормилото, често заливан от вълните, и ние се носехме, плющайки с платна напред.

Вървяхме на юг край гръцките брегове. Денем плавахме, а нощем прекарвяхме на котва в пристанище или преспивахме на брега.

Край нас се появяваха, едрееха, а после изчезваха красиви острови и това много ме дивеше, защото острови не бях виждал, както не бях виждал и море.

Красиви са островите, живот, скътан в океана, скали, бити от зелените вълни. Растваха по скалите древни кипариси и се оглеждаха тъмнозелени в сините заливи, а това радващо моите ненаситни за багри очи.

А нунцият седеше в бялата си доминиканска дреха на дебело навитите въжета и държеше евангелие в ръка.

И когато спирахме в пристанището и слизахме на земята, веднага му поставяха масичка под някое дърво и той пишеше до залез в голям подвързан том нещо — описваше земите, през които минавахме, както научих в последствие, когато станах просветен.

А с мене не говореше, като да беше ме забравил.

И ето ние стигнахме град Неапол, който е под снежния Везувий. И дълбоко се удиви душата ми, а се и уплаших, когато видях планина да пуши като огнище. И тогава научих, че има вулкани, че някъде планините горят отвътре, но от какво горят, не се знае.

Натовариха нашия багаж на конски коли, а нунцият се качи на богато писана каруца, като до него седна едно момче, облечено също в монашеско облекло, и му държеше чадър за сянка.

Така ние тръгнахме след тях.

Босият селянин, който шляпа по пътя, момата, която носи на главата си високата делва, поклонникът, който идва с торбата си от север, морякът, напуснал кораба и отправил се за вътрешността — всички спират с удивление пред този град в сияние, бял под пепеливосивото небе, и от гърлата на всички се изтръгва една-единичка дума: «Рим»!

Влязохме във Вечния град по един стар римски път и покрай нас видях различни могили и сгради с необичайна за мен форма — после научих, че това са древни гробници и за всяка се помни на кого е била.

В Рим бях настанен във вилата на нунция, който бе кардинал и пръв след папата, но аз по душевната си простота не знаех. Извика ме той при себе си и чрез преводача ми каза, че първо ще живея в неговия дом, ще помагам в домашната работа и ще уча езика. И когато го науча, да се явя сам пред него, за да говорим. А междувременно ще ми дават бои и каквото е нужно, за да рисувам.

Рисувах, каквото вече знаех: Богородица умилиителна или одигитрия, Исус во славе или на трон, всички допоясни. И после нарисувах едно разпятие с Адамовата глава под него, както бях виждал. А това дивеше много хората около мен. И каквото да нарисувах, го прибираха за кардинала.

Отпърво уучих италиански, че отсетне и латински. Поради своя варварски произход не знаех нищо за римляните и нито, че някога отдавна са били господари на нашите земи, защото, както свидетелствуват старите автори, българите са дошли от север, казват от Волга реката, че дори и от Скандия, покрита с ледове. А мен ми беше драго да науча нещо за своите, което самите те не знаеха. Но не можех да им го разкажа!

И когато научих латински, явих се пред кардинала, който ме запита:

- Локверисне латинам лингвам? (Говориш ли латински?)
- Ита, патер оптиме. (Да, отче достопочтени.)
- Квид апеларис? (Как се казваш?)
- Йоанес сум. (Иван съм аз.)

Той седеше на голямата си писмена маса от черно дърво, бял в доминиканското си расо, с куп хартия пред себе си, куп пачи пера и една клесидра, в която тече пясък. Кардиналът не обичаше новите часовници, които са със стрелки и пружина.

— Виж, Джовани — продължи той на италиански, след като добре ме бе проверил в латинския. — Удивих се пред великото ти изкуство, а изкуството трябва най-много да се почита след божествената природа на Христа. Удивих се и те взех със себе си, за да не загине дарованието ти между твоите неуки съотечественици. Защото дарованието говори най-много за божествения дух в човека.

Сега ти знаеш какво е Рим и какво е папата. Ти знаеш миналото, знаеш за божествените гърци и техния тънък диалектичен дух. Имаш понятие за богословие и философия и както виждам, вече си чел «Сумма теология» на нашия блажен отец Тома Аквински. Ти си вече един от нашите или ще станеш. Аз съм се заклел и няма да те насиливам да влезеш в лоното на пресветата наша майка католическата черква. Ако решиш, ти си мое чедо.

Сега за друго. Ти рисуваш по начин, който у нас се нарича гръцки маниер (маниера грека), който е бил преодолян още от прекрасния Джото. И ти трябва да се научиш да рисуваш по нов начин, по начин, по-верен на природата, защото твоите икони, чиято красота аз не отричам (нали точно тя ме плени!), са за нас, италианците, странни. Ще те дам в ателието на най-големия художник, живял някога под това небе. Той се казва Рафаел Санцио, живее в Рим и е мой приятел. Ще живееш в неговия дом.

Рафаел ме прие в своето ателие. Беше облечен в черно кадифе, дребничък, с дълги изящни китки и цял сияещ в усмивката си. Рафаел бе най-добрият човек, който този свят бе родил.

Останах да живея при него и се дивях на картините, които правеше. Той ме караше да стоя в ателието му и да гледам как в смелата му ръка сребърният молив нанасяше непогрешимо прекрасните му рисунки. А после ме канеше да гледам как рисува своите портрети.

Тогава той рисуваше месер Балдасар Кастилионе, кавалер, приятел на музите, а и сам писател. И двамата много говореха за своето време и за своята епоха. И аз с удивление научих, че човек може да обича времето, в което живее. А времето за мене дотогава бе сезони: студено през зимата, горещо през лятото.

Аз подражавах на Рафаеля и бързо напредвах. Бях един от най-добрите му ученици.

А той ме представяше пред гости и пред чужденци, каквите идваха много и се удивяваха на изкуството му така:

— А този е Джовани, моят Барбарино (Варварче).

И понеже не знаеха и името на моя народ, така ме наричаха: скит!

А веднъж аз направих следната икона: Богородица в ръцете с Исус, стъпила върху роговете на месечината, се носи в небесните

простори. А под краката ѝ нарисувах полетата на Тракия.

Рафаел се удиви, като видя направеното от мен. Той дълго гледа картина и най-накрая каза:

— В някои работи ти си по-добър и от мене.

Това се чу измежду художниците в Рим и кардиналът сам дойде и прибра тази икона. Той прибираще всичко, което правех, защото заплащаше за моето учене и за моето образование.

Много работех през тези години в ателието на Рафаеля и бях щастлив, но и бях нещастен, защото все исках да се върна в моята земя, а беше невъзможно.

Така, когато станах тридесетгодишен, бях сам признат за майстор. И понеже бях участвувал в изографисването на една малка църква, за което получих добри пари от папата, то купих къща в едно лозе край града и почнах да рисувам сам.

И тука стана това, което трябваше да стане.

Когато останах сам и започнах да рисувам без присъствието на Рафаеля, аз се върнах, без да искам, към този начин, който бях възприел в българските земи. И колкото да се мъчех да не става така, от ръцете ми винаги излизаха нашите православни икони. От ръцете ми излизаха, изпълнени с милост, елеуси, светци с високи лобове и с мъдри лица и винаги слагах под разпятието Адамовата глава, макар това да бе изоставено от другите.

Веднъж натоварих на каляската си — сам вече ходех с каляска и имах слуги — моите икони и ги отнесох в Рафаеловото ателие. Казах:

— Ти, който си мъдър и виждаш в душите на хората, кажи на бедния си ученик защо той оставил славното ти изкуство и губи дарованието си в икони, работени в гръцки стил?

Рафаел дълго гледа моите икони и завърши:

— В иконите ти има правда, има истина, а това е важното. А ти рисуваш така по повеля на варварската си кръв. Но тук, в Рим, за теб няма хляб, художнико. Върви във Венеция. Там ще те приемат. Там те работят, някои поне в този стил, който се нарича: скуола грека миляората. (Подобрена гръцка школа.)

Така се озовах във Венеция. И тук работех, както си исках, за селските църкови в Истрия и правех резби, които много обичах. Не станах нито велик, нито славен, макар да се прочух в резбарството. Ето! И понеже всички харесваха резбите ми, настояха да напиша тази

книга за поука на резбарите, да не умре с мен моят опит. Чети и се просвещавай!

Какво да кажа друго за живота си? Не се ожених и не оставил челяд. Все мислех да се върна там, където съм роден. И досега. А годините ми се изпълниха осемдесет! Възраст, дарявана от бога на патриарсите. Пък аз не съм патриарх!

В Рим умря мой покровител и ме забравиха.

Преди две години бях на посещение и влязох в дома на кардинала, обитаван от внука му. И там видях четиридесет допоясни икони, че и други, които се наричат композиции, и се удивих от младостта си. А мои икони има из цяла Истрия, където аз говоря с хората на славянски. Бог е милостив!

Не ме забравяйте в душата си, както аз не забравих в душата си моята земя. И сега казвам: ако се върнах към «гръцкия маниер», то беше, защото споменът за земята ми живееше и мене. И този спомен връщаше четката ми в посока, обратна на нещата. Рисувайки своите светци и скърбящи богородици, оставах при своите — при тях бях винаги.

Написах тази книга и за това: ако я прочете някога сътешественик, да разбере скръбта ми.“

Тук свършва животописът на бедния Иван из болгара.

Разбира се, Джовани де Болгери ил Барбарино се бе надявал книгата му да попадне в ръцете на велик някой български инок, който да го поменава в молитвите си. Аз нямам молитви и затова съм решил да му посветя една научна монография — когато събра достатъчно данни за него и когато изследвам великолепното му живописно и резбарско наследство.

Сутринта де Мауро ме попита със светнали от любопитство очи:
— Те пиачуто, е? (Хареса ли ти?)

Хареса ми — казах, докато се бръснеш. — И морето ми хареса, и животът ми хареса, защото е богат и разнообразен. Защото обичам съдбите на странните си сънародници.

— Вие булгари сиете тутти матти, маттисими.
(Вие, българите, всички сте смахнати.)

Но аз не спорих с него. Взех бедния си куфар и на обед гледах вече как морето сякаш ей сега ще се плисне в прозореца на малката

пивница. На масата пред мен седеше огромен керамичен съд с тъмно златно вино. И с такова вино беше пълна чашата ми. Неизчерпаема!

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. ↑

ПЕСЕН ОТ ЧАРШИЯТА НА ЗЛАТАРИТЕ

Ибрахим Османоглу беше последният просветен молла в София, който четеше корана пред неколцина турци старософиянци в Баня Джами, великолепно архитектурно съоръжение от XVII век.

Ибрахим Османоглу се бе качил на минарето да призовава правоверни за молитва последен път тъкмо пред Балканската война. През войната той не се качил вече, защото „велика била кръвнината между двета народа“ и „пак се отворили старите рани“. А след войната не се качвал, тъй като сънародниците му се изселили и нямало в града повече правоверни. А и тия, които останали, нямало да го чуят поради шума на трамваите.

При Ибрахим Османоглу ходех уж да уча арабски, но ние винаги се отклонявахме от уроците, защото старецът имаше винаги някой благ разказ, а благият разказ е „приятел на слуха“.

В старата къща, в която живееше, от епохата на сецесионова София, беше винаги тихо. Минавах с чехли по коридорите, застлани с дебели пътеки. А в неговия кабинет сядах на широкия ориенталски диван, над който висеше красив тютюневожълт бухарски килим. Старецът палеше с въглен от камината дългия си чибук или му помагах в паленето аз, защото ръцете му трепереха.

Веднъж след като спрегнахме глагола „катала“ във всички времена и залози, от които произлиза познатата на всички дума „катил“ (убиец), старецът дълго търси в чекмеджето на древното си бюро, донесено от Виена още по времето на султаните (ще рече, преди освобождението), докато извади малка сребърна лула, която веднага ме плени с красотата си.

— Кажи, Ибрахим ага, кажи на скромния си ученик, каква е тази красота и наистина ли от човешки ръце е сътворена? Или самият блясък на ума по свръхестествен начин се е въплътил в старото сребро?

Мъдреца ме погледна с червените си сълзящи очи и отговори:

— Това е лула на любовта. Направил я ваш майстор, златар от софийската чаршия. Лулата има дълга история и нейната история започва с песен. Вземи и я разгледай сам.

Лулата, естествено, беше от дърво, чешмиров корен. Но отвън тя бе облечена в ризница от плетено сребро, потъмняло от времето, съвсем изкусна направа.

Какъв е бил този майстор, Ибрахим ага, каква песен е носил в сърцето си, та са се родили тези нежни рози, които така изкусно свършват в красив венец? Ако разбирам от сребро, този стил е венециански, някъде от XVII или началото на XVIII век.

— Лулата е правена по-късно — каза моят учител по арабска граматика шейх Ибрахим, — образецът е венециански. Всичко е станало така.

В средата на миналия век през София минал скопският валия и се установил при софийския бейлербег. Тогава го нямало още Туна Вилает и София била почти столица, каквато е сега. И главен на тези земи бил бейлербегът. Как се е казвал, да забравим. Той сам не е оставил името си в историята — притеснявал раята, и турците притеснявал. Спахия бил и зъл човек.

Но обичал красивото. Непонятна е човешката душа. Обичал красотата, а хората не обичал, които носят в душите си тази хубост.

Приел той с голям икрам валията в собствения си дом, седнали да говорят — моабетът е велико успокоение за сърцето. И не щеш ли, валията извадил една такава лула, не същата, и запушил.

Останали очите на бейлербега в лулата на валията. Молил го да му я даде, пари му давал, предложил му един арабски кон насреща, но валията не склонил. Лулата му била подарък от неговата собствена майка, а такъв подарък не се преотстъпва.

И решили двамата така: валията му оставя лулата за една година — ако намери майстор, да му я направи! Ако не, здраве, да му върне лулата.

Отишъл си валията, заминал си човекът (зер всеки си има своите работи, които трябва да гледа), останал бейлербегът с лулата. И наредил да му извикат протомайстора на златарите Янис, който бил грък.

Идва протомайсторът, прави теманета от вратата, засвидетелствува своята почит. Малко ли е? Бейлербег! А тоя му

показва лулата и го пита има ли майстор в града да направи втора такава.

Мислил протомайсторът Янис, мислил и казал:

— Аз не мога, макар да съм протомайстор в лонжията. И Мустафа, който е златар от Персия, не може. А Велко, който има дюкян от една година и е последен в софийския безистен, виж, той може, че е баш майстор!

— А щом е баш майстор, защо сте го сложили последен в безистена? Такива ли са ви наредбите — казал сопнато управителят на живота.

— Можете, аго, може, защото светът почива на неправдата. А почива на неправдата, тъй като тя е ясна за всички — пък за правдата всички спорят. Има ли двама души, за които едно нещо да е право? Пък, виж, Велко, не е беден, а и сам не иска повече. Той ще я направи. Че и много няма да ти вземе.

Извикал управителят на живота тогози Велко:

— Голям бил майсторът ти, чувам, такава лула ще направиш ли?

Гледал лулата Велко, видял, че е тънка работа и рекъл:

— Мога ли, и сам аз не зная. Остави ме да опитам. За опит пари няма да ти взема.

Харесал на бейлербега този отговор. У човек, който сам не знае силите си, има винаги надежда!

Взел лулата майсторът, скрил я в кожения си силях и обещал по някое време да се обади.

Пък работата, виж, каква била. Този Велко закъснял да се ожени. Някога калфите не се женели, докато не ги замайсторят. Пък този Велко бил вече от година или две опоясан, а все се бавел. Много ли била работата му, малко имането, трудно ли харесвал, а не бил женен.

Отишъл той в дюкяна си, в безистена де, извадил лулата, дълго я гледал и пак я сложил в силяха на скришно.

И докато си пиел кафето в старото черковно кафене, все я вадел, въртял я в ръцете си — гледал как е направена.

И вечер, прогонел ли калфата и чирака, палел дебела свещ и тайно от другите се опитвал да кове от сребро друга. Но явно не му вървяло. Загрижил се човекът. Ами ако се ядоса бейлербегът?

Прибере ли се в къщи, сяда на столче при бухлатия чемшир и все си мисли за лулата. Пък тогава София не е била такава европейска, а град като истинските градове. Къщи с къшкове и джамлъци за чудо и приказ. А по дворовете чемшири и чешми — да ти се зарадва окото.

И станало така, че веднъж, като мислел за лулата, в комшийски някакви дворове едно момиче, вашенско, подело песен. Туй после от игла до конец разказал на бега.

Пеело нейното гласче и на майстора му се струвало, че е тънко като тази сребърна жичка, от която била тънко изплетена

венецианска лула.

Пеело всяка вечер момичето, сякаш плетяло тънкото сребро, и на майстора почвало да се мярка в главата как да се приплете сребърната нишка, как трябва да станат дребните зърна, как трябва да се получи тази сребърна тъкан като крила на пеперуда. „Абул дакикати“ се казва пеперудата на арабски — запиши си го в тефтера. Това ще рече творец или баща на мигновението, което е все едно. Ето как арабите правят думите си. А пък египетският сфинкс, този, за който учате в училище, се казва на арабски „баща на ужаса“ или „творец на ужаса“. Така е и в Корана, така го учим и ние. Та, пеперудата е мигновение, а тъканта на нейните крила може да се направи в сребро. И същата изглежда.

Забравил майсторът за лулата и все слушал песента. И веднъж се върнал по-рано по икиндия и надникнал в комшийския двор. Какво да види: едно момиче, светло като надеждата, чъок гюзел къз. Ами!

И се възрадвало сърцето му. Пратил старата си майка да пита годена ли е и дали ще му я дадат. За годене, не било годено. Но малко било, рекъл татко й. Ако го почака година, две — ще я вземе. А сега не я дават, че да не я зачернят. Да си поживее и да се намомува. Така ги стодили.

По икиндия Велко се отбивал при тази Мириам, ще рече по вашему, Мария, и двамата, какво, млади хора, хортували си и китки си разменяли. А Велко все я карал да му пее.

А ти от момиче песни искай. Пеела с пълно гърло всякакви песни, че и гръцки, че и нашенски, турски. В града момичетата пеят всякакви. Виж, на село, всеки знае само своите.

Това момиче, светло като зората и уханно като розовия храст, съвсем легнало на сърцето на младия майстор. И започнал да му се услажда животът. Че дотогава майстор Велко знаел само пещта, духалото и малката наковалня. Златарската работа е тънка. Внимавай, отваряй си очите. И не мисли, че светът е хубав или голям! Така де!

Този Велко взел сам да си подсвирква. И на работа си свиркал, че и пеел. Отворило се сърцето му. И една вечер, като останал сам, извадил пак проклетията лула. И почнал. Не му се опирала вече работата като преди.

Виждаш ли? Едни и същи ръце, един и същ човек, а веднъж не може, друг път може!

Така е наредено от аллаха. Умът не е всичко на този свят и ти не слушай какво приказват умните хора. Те всичко не знаят.

Човешкото сърце — това е всичко. Сърцето просветлява разума, който без него е като тези слепци, които ходят и викат да не се бълскат в тях хората. Разумът без сърцето е грозен като човек, на когото са извадени очите. Само едни кървави дупки са останали — да те е страх да го погледнеш. Аллах да не дава!

Но виж къде ме изведе пътеката на приказката. Пътеки, ако го преведем точно на арабски, ще бъде вървушка. Запиши си го в тефтера. Да знаеш. Така де!

Както ти казах, просветило се сърцето на младия майстор, че се просветили и душата му, и умът му. Почнал той да отбира от много работи, които преди не схващал. И златото, дето го кове, друго изглежда, макар да е злато, че и среброто. А пък седефът, дето го правел — за неговия седеф, казвам ти, почнали да идват от три каази, че и от далечния Шам, Багдад, дето му думат. За чудо и приказ. Аз сам имам някъде скрита кутия със седеф от него. Цял ден да я въртиш в ръцете си, няма да ти омръзне, няма да кажеш „стига“!

С мен това се случва само като чета „Гюллистана“ на Саади — имам го от баща си, че и той много го четеше.

Както си седя тук на дивана и току усетя, че душата ми е позна, като да я няма. Поседя, поседя, па извикам „аман“ и току като гладен почвам да зобя газелите.

И си мисля, че всичко е много странно. Едното е, както казвате вие, поезия — ние казваме „премерена реч“ (запиши си и това в тефтера), — другото е една кутия, една лула. Едното са думи, дихание на устата. Вярно е, записани са с калем от тръст върху хартия, и то в прекрасния стил куфи, да благослови бог ръката на този, който го е измислил, такъв красив, равен, въртящ се като деня и нощта, равен като хода на камилата. Другото е вещество, което огънят е изстискал от гръдта на скалата (за среброто става дума, че златото е самородно, чисто е, изтича от себе си, а не от нещо друго), а пък и двете стават едно нещо за човека. Питам се как така? И двете имат красота, и двете успокояват душата. Разнородни неща, а пък са едно. За това съм чел в арабски писател, който го е взел от някакъв много мъдър грък, че и гърците са мъдреци.

Но кой народ няма мъдреци, питам аз? Че не е ли бил мъдрец и този Велко, макар ще кажеш „занаятчия“! Занаятчия я, ама хора занаятчии са правили Султанската джамия в Цариград, че и моста на Росица. Аз сам съм ходил да го гледам. Чуках с бастона^[1] си по белите камъни. Чудо!

Устата понякога знаят повече от ума и ей така си мелят. Не виждат, че приказката е станала празна. Та така и с мене. Пък аз съм стар, че ми е простено.

Исках да ти кажа колко е пълно сърцето ми с удивление пред този майстор Велко — златни му ръце.

Обикнал той тази Мириам и всеки ден стоял при бухлатите ѝ чешми, които все по-бухлати ставали. Е, там, надвечер, то се знае, ще я обхване през кръшната снага, че ще я целуне в розовите уста — така скришом, никой да не види. Любов!

И после с какво желание сядал на работа. Престанал да се крие от чирака и калфата. Пред тях работел.

Първата лула не станала както трябва, но той не се уплашил и я повторил. Втората била много по-добра, но пак имало отлика, зер венецианците са славни майстори.

Показал той на тази Мириам лулите си, разказал ѝ каква му е мъката. Замолил я да идва при него да стои в дюкяна му, докато работи.

Тя, разбира се, сама не можела да отиде, къде ти по онова време младо момиче да излиза само. Имала леля една. И двете се нагиздят, натъкмят с лисичени кожи, с рокли от черна свила, със златна сърма шити, с чехлички с маниста, че при него.

А той — пляс едно шамарче по вратлето на чирачето, което веднага изхвърча до отсрещното кафене. И носи кафе на табла. Колко му е!

Черпел ги с кафе, гледал той Мириам, хортували си, работата споряла. Също като на воденица — пусни водата в улея и стой, па гледай как се въртят големите камъни.

И така — за една седмица направил лулата.

Че после! Като се стегне оня ми ти човек в дреха от долама, с две дълги лисичи кожи отпред, че като сложи оня ми ти висок калпак, като вземе в ръка тежката ерусалимска броеница от едър кехлибар — салтанатлия! Право в конака.

— Така и така, мен беят това ми поръча, че аз го направих.

Различали се де що има заптиета и слуги, чибукчията, берберинът и други — право при агата:

— Дошел е майсторът, лулата носи.

Те всички знаели за облога. Дворците тайни нямат. Който мисли друго, глупак е!

Зарадвал се бейлербегът като дете. Ами! Само тази лула и сънувал.

Приел той тогаз Велка в сараите си, черпил го кафе, седели те по турски на възглавницата коляно до коляно, като да са стари достове. И много неща си казали: и за жените, и как се вари сладко от гюл и слагали се на баклавата карамфил. Какво нещо е изкуството! Сближава малките с големите, което и науката не може.

От този ден били отворени сараите за скромния занаятчия.

Богато наградил господарят на живота Велко, а на Мария пратил сребърен кован колан — да грее хубостта ѝ. Защото Велко разказал на агата за чудото на любовта. Пък те, агите, от любов най разбират. Повече, отколкото от държавни работи. Така де!

Ама сумата време ти загубих. Я напиши тук пред мене „катал“ в шестнайсетте му вида. Да видя научи ли го, че то да учиш, пък да не научаваш, не е наука.

Не мога днес, ефенди — казах. — Не мога. Много ми хареса приказката ти.

— За тогоз Велка? И на мене. Макар да я повторя, пак ми се харесва.

Него го прекоросали Икилюлев — от турски „ики луля“ две лули. И така го знаели него и така знаят неговите потомци. Останало името навеки.

Чакай да сипя на тебе, че и на себе си по един шербет. След сладката приказка шербетят върви като балсам.

Абе тия, немците, алеманците, какво пак са се разшетали по дунята като таласъми? Чета аз газетите. На хората мир не дават. Защо е това мурабе? Кой е видял хаир от войната? Вай, вай. Прости хора, макар да са учени. Нали ти казах: какво е умът без сърце? Велика неприятност за человека! Пък шербетят ние го правим със салеп. И трябва да му сложиш тоничко — две-три синапови зърна. А в сладкото от дюли се слага съвсем мъничко сакъз...

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. [↑](#)

ВЕЧНОТО ХОРО НА ЖИВОТА

В града на килимарките слязох с раница, минавайки Балкана. Преди четвърт век аз често ходех в този град, ненаситен да гледам как върху становете се раждаха и растяха приказни цветя, древни декоративни мотиви, как всичко това се подрежда в стройна орнаментална композиция.

Килимът е едно чудо и винаги е бил. Хората не знаят това. На тях им е приятно да стъпват върху тая вечно цъфтяща леха, която не познава есени и зими — и толкова! Те не подозират, че всеки килим има някакъв свой смисъл, че той е тъкан не току-тъй.

— Защо слагаш сиво до червено и черно?

— Слагам го и ми става хубаво. Затова го слагам.

Килимарките ми отвръщаха туй, което ми отвръщаха и художниците: „Харесва ми тази хармония“. „А на тебе не ти ли харесва?“

Килимарките помнят всички килими, които са тъкали, както художниците помнят всичките си картини.

И килимарките почват с подражание на другите, както и художниците. Те стават самостоятелни по-късно от живописците. И на новости в тъкачеството има право само опитната килимарка. Но тези новости не са като в изкуството на живописта. Новото, което е възможно в килима, това е ново нареждане на орнаментите. Изменението на техния ред, внасянето на един нов декоративен мотив безкрайно оживява и обновява изкуството на килима. Това е причина два килима никога да не си приличат, макар в основата си всички да са в една цветност (говорим за килимите на една „школа“) и фактически да се състоят от едни и същи декоративни елементи. Същото — и все пак друго, същото — и следователно друго. Ето логиката на килимарката!

С раница на гръб минах през горната махала. И лошо предзнаменование, пред мен се зададе погребална процесия.

От години бях забравил селските погребения.

Свещеникът със златния епитрахил — начело на шествието. След него момчетата отселото с високите, прекрасно шити хоругви, закачени на дълги тънки върлини, сребърните рапиди в ръцете на по-малките деца и едрият селянин с големия дървен кръст в ръцете.

После следващите ковчегът, натоварен на кола, теглен от два черни бивола, на чиито рога има вързани черни кърпи, а след него вървяха оплаквачките и после близките, познатите, роднините.

Никога не съм се усмихвал снизходително на ритуалния плач на оплаквачките, който у нас няма име, който на руски се нарича „причитание“. Тези плачове и окайвания са много древни, имат произхода си в ритуали и религии, възникнали през фантастична древност в нашите земи, по време, когато хората са познавали само оръдията, направени от полиран камък.

Свалих шапка не само защото дължим почит на покойника, свалих шапка пред древната драматична живееща душа на народа ни, опиянен от този спонтанно възникнал литургичен театър, който предшествува християнството и който ще остане след него.

Шествието мина, облечено в цвета на скръбта. Нямаше я само маската на скърбящия, която вероятно някога е следвала дървения ковчег. Но в скръбните пози, в тържествената жестикулация на ръцете, в строго стилизираното изражение на лицата човек може да види непреходната древност, която се повтаря, която повтаря сама себе си хилядолетия.

Удиви ме присъствието на многобройни малки деца. Бяха към двадесет. Момиченцата с черни чепери, момченцата с черни панделки, закачени на лявата гръден.

И когато влязох в стаята на кака Стана, седнала пред огромния тъкачен стан, заемаш почти цялата стена, от вратата още й рекох:

— Всичко ви харесвам, само не ви харесвам, дето водите и малките деца по гробища.

— Ами — живо се обърна тя. — И си дошъл още акъл да даваш. Така е било векове наред, така ще бъде. Така е наредено. Децата, че и най-малките трябва да знаят, че има смърт, че животът не е безкраен.

— Всичко ви харесвам — казах, — само не ви харесвам предразсъдъците. Тия малки, с нищо невинни деца, винаги ще посят в себе си този ужас: плача на гробищата, грохота на буците, които падат върху ковчега, кафявия цвят на пресния гроб.

— Смъртта има ли я? — каза кака Стана. — Има я! Тогава децата защо да не знаят?

Тя стана и се разшета да ми свари кафе.

— Вие, учените, мислите едно, ние, народът, мислим друго. Като вощеница е човекът, стига едно подухване на вятъра и — тя щракна с пръсти — няма го!

Виж какво ще ти кажа. За килимарките дори това е необходимо. Като знаят колко кратък е животът — едва родят децата си и ги отгледат и вече са старици, — пръстите им пъргаво и с жива радост ще редят преждите на основата и всеки миг от живота, който им е даден, те ще работят за слава на хубостта.

Беше ранна пролет, беше още влажно и стаята се отопляше с голям меден мангал, пълен с жива жарава. Кака Стана седна на столчето до мангала, зарови в жарта кафеничето. Беше висока, стройна жена на петдесет години и като гледах червените отражения на въглените върху ръцете ѝ, спомних си как в Одисеята Наузикаа описва собствената си майка: „Висока, строга, облечена в черно, предяща пурпурна вълна пред огнището, облегната на една висока колона, че е цяло чудо да я гледаш“.

Когато тя бе много добра или много мъдра, а тя бе ту едното, ту другото, аз ѝ виках „Мамо Стано“, и тогава тя ми викаше „сине“ и „чедото ми“. Мама Стана искаше да ме жени за килимарка. В крайен случай би ме дала и на някоя даскалица или някоя докторица, но друго нещо са килимарките!

Младата килимарка пее, докато тъче в голямата прохладна стая. И тогава мъжът ѝ, ако я обича, може да я милва по русата умна глава, защото килимарките са всичките умници, а къщите им са като райските градини, потънали целите в ония ми ти килими, дето са радост за окото.

Децата на килимарките тичат цял ден върху пъстри килими и раснат хубави, умни и добри.

Децата на килимарката са като червени ябълки в градината, свели клоните надолу, а ябълковото дърво е самата тя, килимарката.

Дали е хубава една жена, се вижда по това, какви деца ражда.

— Стига си скитал по селата, стига си ахкал пред тепавици и воденици. Ела да те оженим, че да си разбереш от живота.

И тя наля два филджана от гъстото тежко, каймаклия кафе, в което имаше, разбира се, повече леблебия.

— Животът и смъртта вървят ръка за ръка. Животът е брат на смъртта, смъртта е сестрица на живота. Единият бял, другата черна. Някога животът и смъртта били и двамата безсмъртни! Чувал ли си? И играели едно вечно хоро в градината на живота. Но дяволът ги проклел и разделил — и те вече не могат никога да се срещнат. Скърби единият по другия. Така е наредено.

— Много тъжни мисли каза, пък килимите, дето ги правиш, са все радостни.

Кака Стана поклати глава:

— В килимите има и скръб. Ще ти покажа аз един килим, дето го е тъкала баба ми. Него не го продавам. От Париж искаха да го купят, но не ни е за продан.

Кака Стана просна на пода един огромен пъстър килим и заразказва.

— В града била чумата от 1838 г. Годината я има, изтъкана е ей в оня край. И моята прабаба Стана си имала две дечица. Момиченце и момченце. И били руси и синеоки двете, каквито са хората тука.

Пррабаба ми Стана много се молила на Богородицата, ако ще взима някого, нея или мъжът ѝ да вземе — пък той бил овчар, — а децата да остави. А какво станало? Мъжът ѝ умрял от първите, а децата се тръшнали също.

То не е за разправяне. Че тогава, който се разболее от чума, идвали, натоварвали го на една кола и го изкарвали в едни кошари край града. Уж им носели храна и вода на болните. Но им ги подавали през една дупка. Който има сили, ще стане да отиде до дупката, а който няма, така си уминал.

Ето как пррабаба ми Стана останала самичка в къщата като кукувица.

Облякла се тя по вдовишки, сложила черен чембер, ха да тръгне по гробища. Но какви гробища? Мъжът ѝ и децата ѝ гроб нямат. И ходила тя на гроба на майка си и на тейко си и там вила и оплаквала.

Но понеже животът трябва да продължи, отново се задомила, пак за овчар — за килимите трябва овча вълна. И родила отново деца и вече добре ѝ вървял животът и нямало повече чума.

Но мило ѝ било за първите ѝ две деца, за момчето и момичето, русите. И все се чудила какво да направи, да има спомен за тях, за това, че ги е имало на свeta и че черната ги е взела.

И вече старица, че почти ѝ треперели ръцете, взела тя да тъче. Най-напред сложила жълто, че децата обичали слънцето, пък били руси и двете. И после сложила зелено, дето играели на поляната, и след това рамкосала в черно — щото е минала смъртта.

А в средата на килима, тия два триъгълника един до друг, дето сочат на различни страни, това са тя и първият ѝ мъж. По края на килима изтъкала това хорце от две човечета: момче и момиче. То минава по четирите краища на килима. И както казала прабаба ми Стана, това било вечното хорце на живота.

Така останал споменът за децата ѝ. Ето ги, век и половина как не секват игрите им из зеленото на полетата под жълтото на слънцето.

Така че и в килимите има тъга.

Кафето беше майсторско, тежко, не много шербетлия, а така, колкото да бъде победена горчивината, която съвсем не трябва да се забравя, защото я има и в живота на хората.

Аз отпих от кафето, извадих цигара и кака Стана ми поднесе жаравка с дилафа.

— Запуши, запуши, да ти стане хубаво на душата. Мъжете много обичат тутуна, че тутунът^[1] е мъжки табиет. То и някои жени пушат. Баба ми пушеше също като мъж. И дълъг чибук си имаше. Баба ми често разтваряше килима на майка си и гледаше тия дечица, дето играят товаечно хорце гледаше ги и плачеше, че те ѝ бяха братче и сестриче, пък тя не ги беше виждала. Мъчно ѝ беше за децата, които чумата отнесла.

— Наистина ли не им се помнят имената?

— Има ги, чедо, има ги записани на единия край на килима — Василчо и Марийка. Но аз съм неграмотна и не мога да чета. („Не мога да чатим“ — каза тя на своя диалект.) И попът ги знае. Пррабаба ми е оставила една жълтица в църкватаечно да се споменават имената им на една литургия по Малка Богородица. Хора са живели, грехота е бъдат забравени.

— Мислиш ли, како Стано, че в килима е разказано още нещо за тях?

— Всичко е разказано, сине, всичко е разказано. И за това, как са срещали зората с милите си очи, и за това, как е падала росата по косиците им, как е валял дъждът над мирното стадо, дето го пасло момчето, как били бели като лебеди гъските, дето ги пасло момичето. То наистина всичко това не е записано, но когато прабаба ми тъкала шарките, тя нареждала коя шарка какво значи. Когато показвала килима, тя пак разправяла шарките що значат. Дъщеря й, като гледала, запомнила, та като показвала на дъщеря си, карала я да запомни, че като гледах аз, майка ме караше и мене да повтарям.

„Ето, иде вечер Василчо с овцете и като отвори портата, сякаш сънцето влезе. А Марийка, клетата, изтича с тези дълги ръчици и току прегърне братчето си през вратлето. И двете деца ще се случи да излязат с другите да играят, пък момчетата прескачат един трап, като пъхат в него една висока тояга, пък момиченцата стоят отстрани, че пляскат от радост с ръце. Такива са детските радости, така растат децата. И расте перчемът на овчарчето, и растат цветята в лехичката на момичето. И като си нямат дружки някога, братчето и сестричето се хващат за ръце, че играят хорце покрай ония ми тишибойчета, покрай ония ми ти теменуги, покрай оня ми ти здравец в градината на живота. А ябълчицата навежда тънки клонки, отрупани с ябълчици, че ги милва по челцата, че и на нея ѝ е радостно.

А стои старата на чардака и се пълнят очите ѝ от радост и милост, че две деца такива е отгледала, да бъдат мами отмяна.

И както си ми играли, играли, черна чума отворила портите и протегнала ръка към ябълчицата, дето ми била отрупана с ябълки. А майката, какво да прави, извикала и заплакала, разплела жалейно дългата си коса, тръгнала боса да гони злата, дето ѝ взела дечицата. Но колко са силите на человека...“

Кака Стана плачеше и нареждаше, разтваряше и сгъваше килима, милваше го с ръце, както се милва косата на малко дете, забравила, че присъствувам на сцената на скръбта ѝ...

После тя пак изтри очи, пак скъта килима в ъгъла и докато трая нашата беседа, повече не го разтвори.

— Прощавай, како Стано, ще те питам...

— Питай, чедо, питай...

— Разказът на килима се разбира само ако човек знае думите, както са разказани от прабаба ти Стана.

Тя тръсна глава:

- Само ако знае думите.
- А ако не ги знае, това са шарки като у другите килими.
- Като у другите. Но тия са шарки наречени.
- Наричате ли често шарките с думи, записвате ли и други приказки в килимите?

— Ами че случва се. Като тъче килимарката, надумва „слънчице, мило златно, босилко ле, зеленичък, тревичке ле, мила, зелена“, пее и нареджа. То си е нейна приказка, на килимарката! И подир думите идват цветовете и килимът става като песен.

— Но килимарката записва ей така, каквото си мисли през деня, че ѝ е хубаво или тъжно. Но история никаква не записва. Как двама са се любили, как са се взели, как някой нещо си е направил?

Кака Стана поклати глава:

— Записват, чедо, записват. Килимарките са умници, нали ти казах. Руси хубавици, дяволици, с пъргави пръсти въртокъщици, домовити, шетовници. Много нещо знаят и много нещо виждат. И каквото видят в живота, как зеленее гората, как повява развигорът, че и други неща записват! Но никоя не казва какво е записала, че това си е нейна скрита работа. Но която тъче килими, може много да разбере: че се е пролет пукнала, че е слънцето изгряло, че е вакъл овчар минал пред портите, че са ѝ взели китка цвете на чешмата. Това може да се прочете, но не може да се разправя.

— А защо не може да се разправя, како Стано?

Кака Стана стегна чембера си и каза строго:

— Не е хубаво да се знае какво става в моминската, майчината душа. Това си го знаят килимарките.

Бях пред това, което се нарича „етнографско откритие“. Никой не знаеше и никой не предполагаше, че килимът може да съдържа един вътрешен разказ, че килимът е нещо аналогично на народната поема, че в него има това, което се нарича фабула. Исках да науча правилата, по които тази фабула се разказва в мотивите, в тяхното подреждане. Но кака Стана мълкна. Както и да я разпитвах, тя мълчеше, гледаше ме с жив укор в големите си черни очи, които времето не беше успяло да състари. Устните ѝ потрепваха. И аз разбрах, че съм се докоснал до една от вековните тайни на занаята, на традицията, тайни, които се предават на децата, додето са още невръстни, когато учат момичетата

да тъкат миниатюрни чердзици с гребен, когато ги учат как да редят шарките, как да изграждат прекрасните хармонии.

— Това го знаят само килимарките — отвърна решително тя. — Кой си ти, та искаш да знаеш душата им?

Трябаше да се примиря. Традицията на ревниво предаваната тайна бе нещо по-висше от интересите на науката. Народът пазеше в булото на тайната древното си изкуство, не разтваряше завесата пред любопитните очи на любител етнограф.

Старата майсторица ми бе показала само едно кътче на душата си, останалото тя бе ревниво скрила от очите ми.

Бях изпил кафето, цигарата бях изпушил. Кака Стана ми наля мълчаливо ново кафе и ми подаде отново огънче с дилафа. Бях се примирил. И не само примирил. Бях се изпълнил с вътрешно преклонение пред тайната на изкуството.

В изобразителното изкуство ние сме свикнали да диригим документи, да разпитваме художника за неговата творба. И сме свикнали архивите грижливо да ни поднасят своите сведения, писмата да ни разказват своите тайни, живописците да си спомнят и да правят своите изповеди. Но тук пред мен решително и не без известна лукавост творческата душевност затваряше вратата под носа ми. Не с трясък, но решително! Тук обясненията се отказваха, личността на художника се скриваше в народната анонимност, представителката на древния занаят преставаше да говори. Може би съжаляваше и за това, което ми е разказала.

— Позволи да те попитам...

— Питай, сине, питай...

— А заемате ли си една от друга такива разказани истории?

— Не си заемаме, че е грехота. Всяка килимарка трябва да разкаже своята болка и своята радост. Че иначе защо да тъчам килимите? Кому е нужен килим, който повтаря нечии наречени шарки?

Схванах само едно. При килимарството се повтаряше това, което знаем от детските рисунки. Когато детето рисува, произнася с думи: „Това е мойто конче“, „Това са татко и мама“, „Това съм аз“... Тази пълна условност на детското творчество може би се бе запазила в изкуството на килима... Може би!

— А не е ли редно да се учене една от друга?

— Учим се. Учат се шарки, как се правят. Но как се нареждат и защо трябва да се наредят така, всяка си знае.

Внезапно тя се оживи:

— Тия две човечета, дето се повтарят, веднъж ги видял един бакърджия и много му харесали. И попитал той прабаба ми Стана може ли да ги изсече на някое котленце. И прабаба ми Стана рекла, че може. И тогава, виж ти, какво направил.

Тя отиде до един ъгъл и ми донесе едно особено, високо кotle, форма, каквато не бях срецдал. На един пръст под гърлото минаваше два пръста висок фриз, в който се повтаряше същото хорче на живота, безкрайният низ на играещите деца.

Кака Стана сложи котлето на една ниска масичка и го завъртя. Фигурите сякаш оживяха и побягнаха в надпревара.

Моята домакиня се засмя доволно, за първи път този ден.

— И бакърджиите идват да научат нещо от нас.

Бях свидетел на миграция на мотиви. Орнаментът от тъканта беше много сполучливо пренесен върху кования бакър. Рисунката бе изменена съобразно с възможностите на метала, с възможностите на цизелацията. Но нямаше съмнение, че той произхожда от тъканта. Занаятите несъмнено си влияеха един върху друг. Заетото от Кавказ изкуство на кованата мед се етнографизираше — в него нахлуваха елементи от други местни занаяти, в които живееше народната традиция.

— Да — казах, — хорото на живота е минало и в това малко бакърче.

— За да се помнят двете деца, че ги е имало, че иначе щеше да бъде голям грях. Имената на хората не бива да се забравят.

Нощувах при кака Стана, върху куп тъкани от собствените ѝ ръце килими. Като си тръгнах на сутринта, тя ме надари с кърпи, които беше тъкала на младини. Склоних я да ми продаде една тъкана престилка. Сънах „плячката“ в раницата и на раздяла поисках да видя още веднъж килима на нейната прабаба.

* * *

Минаха двадесет и пет години от онъ ден. Но в мен не може да се изличи метафората на кака Стана — вечното хоро на живота! Защото това, което е казано с езика на изкуството, остава неизличимо.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. — Бел.кор.ел.изд. ↑

СКРЪБТА НА ХАДЖИ СТАВРИ

В малкия старинен град, където се въртях вече една седмица, музейният работник Попов ме придружаваше като сянка — постоянно безгласен. Само като влизахме в някоя стара къща, той се оживяваше, за да mi разправи нейната история. Или спираше пред някакъв затворен дюкян, в който от столетие бяха замъкнали чуковете на майсторите, и ме осведомяваше кои са били известните бакърджии в града, кои златарите.

После отивахме в музея, влизахме в неговия кабинет. Претъпкан с произведения на старите художествени занаяти, старопечатни книги, с риломанастирски щампи по стените и в тази прекрасна атмосфера пушехме и мълчахме.

На Попов му беше скучно в този нетуристически сезон. Историк по образование, учителствуval из всички краища на страната, той бе постъпил в местния музей, за да напише един труд по история на възрожденското оръжие.

По време на сезона Попов беше и гид. Развеждаше туристи, особено такива, които му допадаха с културните си интереси.

Но когато стената на дъжда се изправеше пред малкия прозорец на възрожденската къща, в която се помещаваха музейните сбирки, той сядаше на виенското бюро, внесено от тухашно семейство в средата на миналия век, и потъваше в своите записи.

Попов толкова се беше вживял в миналото, че пишеше с паче перо. На масата му стоеше цял куп пера, които той подостряше с древна костурка, остра като змийче. И сам си правеше мастило от шикалки по някаква древна рецепта.

— Попов бе — питах го аз, — защо си винаги мрачен?

Той ме поглеждаше, без да се усмихва, и остреше пачите пера.

Явно му бе скучно. Тежеше му работата на гид в сезона на туристите, но му тежеше и когато оставаше сам през дългите и сиви есенни дни. Тогава той се хващаше за случайния посетител, не го

изпускаше и му изпълваше душата с чудесните и странни истории на хората от този град, който той сам бе грижливо изучил.

— Наистина — казвах му аз, — ти нямаш основание за пессимизъм. Работата ти въпреки някои неудобства е хубава ти си пишеш твоите студии и научни съобщения, ето сега ще издавате и годишник под твоя редакция. Защоечно това мрачно настроение?

Събеседникът ми не отговаряше.

Една вечер, когато му зададох отново същия въпрос, той ми каза:

— Да отидем в кръчмата.

В кръчмата — сега битова механа — нямаше туристи. По масите стояха местни хора и пиеха. Те едвам ни поздравиха с кимане на глава и продължиха да пият мълчаливо.

— Виждаш ли как мълчаливо, как безмълвно е тяхното пиене. Къде пият така? Мислиш ли си? Ще ти кажа: в Батак, в Перущица, навсякъде, където е имало кланета. Минало е столетие от събитията, но хората не могат да забравят.

Защо са мрачни? Имат ли в съвременността някакво основание? Нямат! Но те не могат да се освободят от спомените на своите родители, не могат да се освободят от древната един век травма.

Историята ли? Колко успокоена почива тя в научните изследвания. Реалната история е писана с кръв и сълзи. Векове е била жестока българската съдба. Много малко народи в историята са страдали тъй.

Казвам ти, че се проклинам, задето станах историк. Всичко ме подтиска. Неправдите, живени от народа ни, жестоките, безмилостно реалните свидетелствования на съвременниците, умилиителните богородици, навеждащи се със състрадание към молещите се, иконите на Христос, велик съдия, така наречения „дeисис“, които са обещавали възмездие. Тежи ми историята на собствения ни народ с петвековната му безизходица, с вечните му и винаги неоправдани надежди, с цинизма на света, да, с цинизма на венецианските, австрийските, френските пътешествия, които минават по тези земи, удивявайки се, че този народ въпреки всичко се е запазил.

Ах, Европа, циничната Европа. Рагузанските, венецианските и генуезките търговци, на които нашите царе са давали привилегии, точно те са изтощавали и ограбвали икономически страната — такова е моето мнение за характера на външната търговия през Втората

държава. Европейците са ограбили този народ, преди да го предадат гол на османските нашественици.

И когато Отоманската империя хваща в железните си клещи балканските земи, какво прави Европа? Венеция изпраща Белини да рисува идеализирано султаните, а той пък е поразен от особените спазми на вратните мускули, които се получават при отсичането на главата, и започва да рисува с тези спазми вратовете на своите модели. Така от всички страдания е извлечен един урок по естетика.

Работейки над моята проблематика, аз се научих да обичам балканските и кавказките народи, не само нашия. Всички те: арменци, грузинци, гърци, румънци, сърби, хървати, словенци, черногорци, българи, албанци, са се борили срещу невъзможното и са се превърнали в народи реликви. Свети за себе си и за историята.

Официалната история не пише за това. Но това го знайт хората, които образуват тези народи. Всеки човек по тия земи пази едно такова самосъзнание. И всички чакат пламенно крайната развръзка. Развръзката на историята.

— За нас тя дойде — казах.

— Да, дойде със социалистическата революция. Но това е едно начало. Вътре в тази социалистическа революция тези древни народи трябва полека-лека да заемат онова велико място в културата, което те са щели да заемат, ако нещата не се бяха развили така неблагоприятно за тях. Всички ние сме народи с пресечен полет. И затова всички ние толкова по-яростно се стремим към историческото извисяване.

— Попов — казах, — ти си първият балканско-кавказки пророк. И аз обичам тия народи, толкова близки по съдба. Пък и всички ги обичаме: с Яворовата любов към арменците.

— Подтиска ме особено една история — продължи моят странен приятел, — историята на двадесетина приписки.

— Какви приписки — подскочих аз, жаден за научните открития на другите.

— Ще ти разкажа. Тука има един местен деятели, хаджи Ставре. Стнал е хаджия петнадесетгодишен. С родителите си ходил. А по онова време, нали знаеш поговорката: „Един хаджия — половин господ“. Такива хора са били гледани със страхопочитание, защото са милвали с ръка камъка, поставен върху гроба господен.

Хаджийството направило пътя на Ставри лек. Получил той добро образование на български, гръцки и турски и голяма търговия въртял. И като човек, по-образован от другите, по-тежко изживявал нещастията, които сполитали всички. Той отбелязвал върху един тефтер всички по-съществени събития — истински летопис от фрагменти. Отбелязал изграждането, изписването и тронясването на църквата, създаването на светско училище, което тук е станало много рано, отбелязал раждането на децата си, глада, скъпотията, епидемиите по добитъка. На гърба на едно софороние има пет приписки. Приписки има върху ръкописното селско евангелие, по гърбовете на четиминеите и дори върху един екземпляр на Рибния буквар. Това е куриозно. Хората от народа не са правили приписки върху светски книги. Но той е направил приписка и тук. Чудесен човек е бил този хаджи Ставри. Бил е родолюбец, имал е силно социално чувство, макар сам да е бил богат. Давал е пари за народни нужди. И сам е платил пушката, силяха с цифте пищови, сабята френгия на един войвода, че и знамето на дружината. Не можел да се бие, купил оръжие за другого. И с този хаджи Ставри е станало нещо невероятно страшно, най-голямото нещастие, което може да се случи на човека. Така мисля аз.

Чуй да ти разкажа историята, така както аз я възстанових. Някъде е моя измислица, но по начало всичко е можело да бъде така, всичко е станало така.

Тръгнал с кервана с пет свои коли стока хаджи Ставри за Цариград и като наблизили Одрин, какво да видят. Срещу тях тълпи хора напускали града:

— Жумурток, жумурток — гърмели гласовете им във въздуха. — Чумата, чумата.

В цедилките върху гърбовете на майките плачели малките деца, ревели говедата, които карали тежките, препълнени с покъщнина кола, старците поглеждали с червени, изплашени очи изпод черджилата, свещениците вървели гологлави с епитрахил и боси, знак за велико покаяние. Хайти някакви надували зверски зурли и гайди да плашат чумата, а някъде отзад глухо се обаждал тъпанът в знак на това, че чумата все още върви с хората. Час по час край пътя някой се отдръпвал, за да падне в нивите. И ако имал брат, то братът не му подавал ръка, а ако имал сестра, тя си покривала с кърпата лицето — да не вижда смъртта и страданието на милия си братец. Вървяло

гоненото от чума множество, тъжно се поклащали хоругвите и рапидите, които съпътствуваха вярващия в голямата му скръб.

Додето се усетят керванджиите, те били заградени от чумавото море.

Стоели настръхнали талигарите с големите ястъклии мустаци, бели като посипани с брашно. Стояла настръхнала въоръжената стража с бели фесове и тънки като змии дамаскински саби. Стоели, тръпнещи и молещи се, бератлиите търговци под гюруците, като прехвърляли в ръцете си зърната на кехлибарените молитвени броеници на устата с „господи, помилуй“, „кюрие елейсо“ и с поглед, впит в безоблачното априлско небе. Стоели и чакали да се изтече потокът на прокълнатите, та после да видят какво да правят. Зер сред това множество не можели да обърнат колите и да юрнат назад.

Почвала чумата на 1838 година. Великият мор, последната голяма епидемия в Отоманската империя.

Три дни и три нощи се точил потокът на бегълците, три дни и три нощи не мигнали, молили се керванджиите, че даже и говедата не спали, не подвили крак. Три дни и три нощи стоели пазвантите като вцепенени в сърмените си елечета, с една ръка на силяха и с друга на челото за кръст.

И когато нещастниците се оттекли по стария, древния римски път, който води от Константинопол за Ниш, какво да видят: утъпкани зелените ниви, стадата блейнали без овчари, хълмите, покрити с овце. И черно небето от гарвани и орли, които пристигали на ята от Север и Юг, от Изток и Запад, които спокойно кацали по главите на живите коне и се опитвали да кълват очите им.

Накъде сега? Да се връщат назад нямало смисъл. Градовете на Румелията били опустели, населението избягало по високите планини, където правело колиби. Да се върнат и близките си, разбира се, не могели да намерят — кой знае къде ги е отнесъл потокът на бегълците от чумата. Накъдете се обърнеш — смърт! Тогава му теглили по един широк кръст нашенци, от челото до пъпа и по двете плещести рамена, прочели на глас по една молитва и керванджиите изплюзели във въздуха с дългите си камшици. Процвили конете, промучали биволите. Керванът потеглил към града на мъртъвците — Одрин.

Имали вяра в хаджи Ставри, който се смятал почти за свет човек. А хаджи Ставри имал вяра в себе си. Той знал една магия — ще

дойдем и до нея.

Одрин не бил съвсем пуст. Останали доста турски семейства. Турците били фаталисти: и в сандък да се скриеш, ако ти е писано, чумата и там ще те намери!

Мюдюринът бил останал. Той плащал на някакви цигани сутрин рано да минават с кола и да прибират мъртвите от улиците и от къщите и да ги изкарват извън града, дето ги заривали в един трап — гробището на чумавите, в което единствено лежат един до друг християни и мюсюлмани, българин, турчин и грък, погребани от една циганска молитва, отправена към синьото пусто небе.

Мюдюринът се зарадвал като дете на керванджиите: бършел с една ръка сълзите от тънките си скосени очи и казвал: „Аллах да ви благослови, че идвate с вяра. Няма да умре Одрин, няма да секне търговията в безистените му, няма да замъкне чукът на ковача в ковачницата. Аллах ви праща. С вашето идване чумата ще избяга от града.“

И наредил да отворят отново кервансарая, да се приберат керванджиите — че може ли толкова стока под открито небе.

И като отворили кервансарая, какво да видят. Десетина трупа гниели по камерите неприбрани. Но и тях наредил турчинът да приберат, измили камерите с варно мляко. Знаели, че където мине варта, чумата не остава.

Но хаджи Ставри знаел едно отколешно заклинание или магия, наречи го, както щеш. Събрали се керванджиите в одаята, събули се по навуща, хванали се за раменете и под ударите на един малък тъпан, чийто звук не трябало да се чува извън одаята, почнали да играят чумавото хоро. То е бавно хоро, играе се с наведена глава, без играещите да издават звук. Те отварят уста да извикат като с цяло гърло, но не извикват, а само поемат силно дъх. Хорото се играе на три запалени свещи и три кандила. Трае дълго — половин турски saat. Но който играе чумавото хоро, него чумата не го лови, защото то е хоро на живота.

Играели заедно керванджиите, талигарите, търговците и пазвантите. Хорото водил сам хаджи Ставри с дългата чаталеста брада, с голям божигробски кръст, изваден върху сетрето. Свършили хорото и девет пъти казали молитвата „Отче наш, иже еси...“ И накрая

прибавяли: „Яко твое ест и царствие, и слава, и сила“. Думи, които в интимната молитва не се казват, а само в църквата.

А след това пили по ракия, да се сгреят и да им мине страхът.

Така хаджи Ставри спасил кервана от чумата, защото никой не се разболял.

А не се разболял, защото хаджи Ставри определил едного да излиза и да се среща с хора. Останалите с пазвантите барабар си стоели^[1] вътре и гледали през джамлиите пенджери как циганите изкарват последните мъртви.

Много пари спечелили керванджиите и сам хаджи Ставри. Скъпа станала стоката, а пък златото евтино — защото най-скъп е човешкият живот.

Мюдюринът за смелостта дал на търговците ей така подарък две кесии златни.

Започнали да се връщат бегълците. Все по-често влизали хората в дюкяните. Парите те оставяли на бакалите в паничка оцет и бакалинът ги вземал, след като преседели малко време. Докато преседят, те си водели разговор с мюштерията, но отдалече. За чумата не говорели, не я споменавали, и за берекет не говорели, защото голям бил берекетът на болестта.

Турците направили религиозно шествие против епидемията. Напред вървели гологлави, с избръснати вежди в изстъпление старите дервиши. Един молла пеел втората сура от корана, правоверните вървели с празни кънии без сабите, знак, че са покорни на волята на аллаха. Шествието излязло извън града в самите полета: изпращало болестта.

И когато одринският равин приbral първите три момчета еврейчета да ги учи на тората, всички въздъхнали.

Защото верите не само враждували, а се състезавали по преданост към бога и в доверие към съдбата. Не може равинът да има упование в своя бог, а попът и моллата да го нямат.

Тогава ударили камбаните на християнските църкви, изкачили се по стройните минарета гласовитите молли и Одрин заживял отново с благата вяра в Христа, Саваота и аллаха. Отворили арменците оръжейните работилници, отворили персийците и евреите сарафчийниците, отворили бухарците дюкяните с ония ми ти килими. Гръмнал безистенът с великата си гълъч на дванадесет езика, запъплила

човешката сган по сокаците и майданите. Качил се оперен мюдюринът на арабския си ат, дето му го дал сам султанът за толкова вярна служба.

И нашенци тръгнали да се връщат. Тръгнали си те със свито сърце. Какво е станало с близките им? Какво?

А станало най-лошото. Големите деца на хаджи Ставри избягали в планината с чичо им, Хаджиставревия брат, защото майка им с гръден дете на ръце се разболяла от чума. Оставили майка си на чумата и побягнали.

И тука в града също сложили ред. Разболее ли се някой от чума, взимали го двамина и го изнасяли навън на Смокова поляна, дето има едни стари кошари, и го оставяли в кошарите. Носели им храна и вода на чумавите. Подавали им храната и водата с кошница, сложена на дълъг прът. Но малцина имали сила да се довлекат до кошницата. Така си и умирали под откритото небе или вътре в колибите.

Казали му на хаджи Ставри: „Жена ти с детето е на Смокова поляна“. А той рекъл: „Ще ида да я видя“. „Иди — рекли му големците, — но в града не се връщай. Няма да те пуснем или ще те убием, да не внесеш заразата.“

Тогава хаджи Ставри натоварил едно магаре с вещи и храна, взел една коза, да я пасе и да я дои, и се заселил на лозето.

Подредил се на колибата хаджията и тръгнал с едно менче, малко хляб и с едно чердже да види жена си. Дълго викал той по име, застанал до плета, вътре не смеел да влезе, додето от купа полумъртви една жена започнала да пълзи. Това била тя, Василка. Едва можела да се движи, но носела детето със себе си, което протягало ръце и викало: „Тати“.

— Знаех, че ще дойдеш — рекла Василка, — не си ти човекът, който ще се уплаши. Хаджия си!

Василка изпила млякото и казала:

— По-добре ми стана, Ставри, но аз ще умра. Нали не те е страх да вземеш детето. Него самата Богородица го закриля. Кърмих го със своето чумаво мляко, а то не се разболя.

Ставри поел веднага детето, а на нея дал отвара от билки някакви, дал й черджето.

И отнесъл той чедото си на колибата и го оставил да си играе с козата и козлето. Седял на сянка под голямата череша, дето била на

лозето им, и гледал чудото на живота: бялата козичка и почернялото от слънцето и дъждовете дете.

А на другия ден, като отишъл на плета, видял Василка умряла на мястото, на което я бил оставил. Толкова ѝ стигнали силите: да спаси чедото си.

До гроздобер градските първенци не пуснали Ставри да се върне. А като почнал гроздоберът, пуснали го. И тогава той се приbral в опустелия си дом и сам написал върху едно киевско евангелие: „Да се знае, кога би чумата, лето господне 1838 г. Върнах се от гурбет из Одрин и заварих жена си Василка чумава, изгонена с детето на Смокова поляна, и ми стана много мъчно.“ По-нататък хаджи Ставри не споменава нищо за себе си. Говори само за скъпотията в приписките си и за общите нещастия на народа си.

Ние се върнахме в музея. Седнахме на двете стари виенски кресла от някогашния дом на хаджи Ставри и Попов запали неговата, първа в града газова лампа. Лампата беше с порцеланов глобус, светеше с мека светлина. На тази светлина ние разглеждахме старата калиграфна приписка на възрожденския търговец.

— Не знам дали ще ми повярваш — каза ми Попов, — но тези документи са мъчение за мен. Лабилна психика ли имам, слаб характер ли, не зная, но се вживявам тежко в това минало, отварям врата за скърбите на отдавна изтлели под земята поколения. Какво да правя? Да оставя ли историята и да се преквалифицирам, да преподавам руски ли, какво да правя? Плача нощем между тези архиви, над тези стари приписки като жена. Защо нашият народ, защо нашите народи са понесли всички тежести, всички злини на историята, докато други народи са имали и своите щастливи часове?

— Де да знам — казах, — да не съм господ да ти отговоря! Може би това да е каляване някакво за утрешно някакво величие, за друго едно шеметно развитие, знам ли. Но не съм съгласен да ни оплакваш нас, всички, в този музей като мъртвъци. Помисли за великата ни жизненост, поради която сме понесли невъзможното и сме останали въпреки всичко народ, жив и деятелен, винаги готов за щастие, винаги с вяра в доброто, винаги готови за смях, в ръката с неизпиваемата чаша на живота.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. [↑](#)

ЧИФТЕ ПИЩОВИ

Името му беше Зограф, макар той никога да не е бил иконописец и да не произхождаше от иконописен род. Той бе на преклонна възраст, но пъргаво шеташе из огромната възрожденска къща, в която живееше, останала от неговия прадядо.

— На два века е къщата — казваше със задоволство — и не е мръднала. Камъкът е як, дялан от планината, гредите са яки, огромни, дъбови. Като крепост е. Годините идват и си отиват, но старата къща не мръдва.

Някога край града е имало вековни гори. От тези гори са сечени дървените трупи.

А и в къщата всичко е като преди двеста години. Не съм пипал и изменил нищо и аз. Нищо не бяха изменили баща ми и дядо ми. Дървената люлка е на два века. Две столетия деца са люлкани в нея. Виж я каква е здрава. Писана е. То бойте малко са избелели, но аз я помня като дете. Тогава бойте бяха ярки.

Килимите, миндерльците, софрите, синиите — всичко е правено отдавна. Хубаво се живееше някога, когато палехме джамалите с единометрови цепеници — в цялата къща бе топло. Сега зимата се свивам в това кухне и се топля на тоя бакърен мангал. Ако е постудено, наметвам кожуха.

Старецът Зограф беше оръжеен майстор. От модерно оръжие той, естествено, не разбираше нищо. Не само това, то не го интересуваше. Виж, да прави шишанета, пищови, обковки върху кремъклии пушки — това беше нещо друго. Човек може да се залиства часове.

— Но няма желязо — оплакваше се старецът Зограф, — няма, та няма. Едно време го караха на магарета от планините. Имаше видни, дето още работеха, тук-таме. Пък и желязото, дето го внасяха с железница, ставаше за работа, макар то да не беше много добро. Нашето желязо, дето го правеха български майстори, беше меко и ковко. Добро беше желязото като човешка душа.

Баща ми вече си изкарваше хляба с прост ковашки труд. Ковеше мотики и палешници, брадви ковеше — селски сечива. Но очите му, орлови, бяха все в старите шишанета на стената. И няма, няма, току почне да майстори някоя пушка, от тия, дето им викат иглянки. Дълга истройна като тукашните момичета.

На един панаир в Пловдив показва седем стари пушки. Ще се избият да ги гледат. Че като почнаха поръчки от чужбина! Върна се старият към занаята си и взе да ме учи мен.

— Сега — каза — търсят тия пушки за украса. Нека е за украса. Ние да си насладим душите, докато може.

Така аз учих бащиния занаят, когато по бойните полета вече стреляха с картечници. Царят купува картечници „Шварц Лозе“ от немците, пък ние тук си майсторим пушки — кремъклии.

Така живяхме.

— Правиш ли още пушки?

— Не правя. Първо, нямам сили. И, второ, няма от нашето хубаво меко желязо, което послушно се огъва, за да стане цевта. Двата краища, там, дето се срещат, са изтънени. Като легнат един върху друг, като ги нажежим пак и хубаво очукаме, те се запояват. И става дулото. Това е най-важната работа. После се майстори кондакът, с клюна на винт, който захапва кремъкла. И най-накрая се майсторят обковките и топузът на дръжката. Първо те са били от бакър, после ги правеха от пиринч. Медта е много мека.

При стареца Зограф ходех да купувам разни „вехти работи“. Часослов някой или осмогласник стар, някоя и друга старопечатна книга, престиилки всякакви тъкани, синии и котлета, с каквите все още бе пълен домът му.

Старецът живееше комай най-вече от това. Нямаше наследници, беше останал „сам като пушка“. Нямаше какво и кому да оставя.

Веднъж, като гледах два стари пищова, кръстосани на стената, казах:

— А тия няма ли да ми ги продадеш?

— Не — каза старецът Зограф, — няма. Не са за продан. С тези пищови ще ме погребат. Тях ги е правил моят дядо Замфир. И ето по какъв случай.

Замфир правел пушки, дето много точно биели. При него идвали всякакви: и турци, и българи, и гърци, и арнаути. Славен бил. На едни

пушки им трябвали за авджилък, а други не, та не: по човешкия дивеч биели!

Купували пушки от него и разбойници. Такъв е нашият занаят. Кой купува пушки, или е юнак, или душегубец.

Дядо ми Замфир много редовно ходел да се изповядва и много пари оставял на църквата — да му се простят греховете. Че то шега ли е? Неговите пушки пратили цял билок на оня свят.

И ставало така: който дал клетва да мъсти, който изпълнявал беса, който бил жаден за чуждото имане, на когото отмилеел светът, все при него идвали. Развързвали тежките кесии със синци и слагали на голямата му черна ръка ония ми ти жълтици като минзухари.

Казвали са ми, като седи на наковалнята — току, запее:

*„Я кажи, кажи,
невесто дойне,
свекровото си
тежко имане...“*

Такива песни все пеел — разбойнически. Тежки песни като златото в кесиите, бавни, като за чорбаджийски хора.

Разбойници му били мющериите, разбойнически песни учил.

Веднъж майсторил една пушка иглянка. Дълго я майсторил и опитвал. Стрелял от вратата на дюкяна по орлите, които тогава били много и все летели над града. Докато пушката взела много точно да бие — орех в торбата улучил.

Кръжалата^[1] край дядо ми Замфир разбойническата сган като мухи на мед — все заради тази пушка. Давали му мераклии 40–50, че и повече жълтици, които са много за пушка, стигат за топ. Но той викал „за себе си я правих“, „с мерак съм я правил“, „не за продан съм я правил“. Не рачил да я продава.

Имало в нашия град един турчин, от обеднелите спахии, много сербез човек. Ето какво се разказва за него.

Султанът издал тахишерифа, с който раздал вакъфите, царските земи на селяните безплатно. А пък спахийските чифлици трябвало да се разпродадат. Но селяните, нали знаеш: една земя купили, друга, кажи-речи, заграбили в името на царския ферман. А пък трети

постъпили, както и днес постъпват. Тая година оре две бразди от мерата, догодина три. За десет-петнайсет години — голям имот става. Така разоравали и разграбвали старите спахийски земи.

Е, вярно е: чифликчията имал и стража, и ратаи. Да убият на нивата един селянин, утре друг, както тегли браздата у твоето. Но селяните са много: всички не можеш да избиеш. Както казвал този де, Исмаил Муратоглу, те са като кучета, които му ядат месата жив, преди да е умрял.

Ходил той винаги въоръжен и тъй минавал през чаршията, придружен от двама пазванти. Много сербез бил, всички — и турци, и българи, му правели икрам. Мине и те му станат на крака. Тука е останала и песен:

„Отдолу иде Исмаил Ага.
като го видяха чифлигарите, хайде,
всичките на нозе му станаха.
само Георги Попов не му стана.
Лютот се разсърди Исмаил Ага, хайде,
и на Георги Попов се закани:
Кога ще настъпи лято — проклето,
аз ще си стана харамия, хайде,
харамия, люта змия.“

И тази песен е разбойническа. Ние, пищоваджиите, разбойнически песни знаем. Такава е тя нашата.

Тоя Георги Попов бил попски син и бил бакърджия. Нашите селяни, като се сдобили със земя, хич вече не кертели турците. Сами са си сайбии!

Минал Исмаил Муратоглу през чаршията, минал веднъж, минал два пъти, а оня ми ти бакърджия си стои пред дюкяна, че и чибук пуши, също като самите турци.

И му се заканил, рекъл му:

— Сега е есен, че всичко е жълто. Но като поникне листът отново в гората, и твоята смърт ще поникне, ама ще бъде като жълто листо сред зелените. Харамия ще стана аз, ама душата ти ще взема.

Свършена била вече тяхната, на спахиите, и те така отмъщавали — с убийства.

Дошла пролет и наистина, тогози Георги, бакърджията, го убили, като минавал през гората на път за не знам си къде. По този случай направили песента. И тя е за тежко разбойнишко.

Но бил Георги Попов най-добрият приятел на дядо Замфир. А пушката, с която убили бакърджията, била направена от Замфировата ръка.

Дядо ми не можел да намери мира.

Заштото ето какво станало.

Преди да се закани на дядовия ми приятел, този Исмаил всеки ден ходел в дядовия ми дюокян, звезди свалял на стария от небето само да има пушката, тази, дето много точно стреляла.

И на него отказвал дядо ми Замфир, ама оня нещо го изльгал. Чифт волове му дал, от едрите, че и една нива. Пък българинът за земя душа дава.

Дал му дядо Замфир пушката, пък оня да вземе да убие доста му, приятеля му. Да му се невиди намерата!

И веднъж след убийството дядо Замфир срещнал убиеца на мегдана и му казал:

— Не за това ти дадох аз, ефенди, хубавата пушка. Да вземеш душата на приятеля ми.

А оня само кръвнишки го изглеждал.

Но не се залавяй ти с оръжеен майстор, че не знаеш какво може да те сполети!

Мълчал дядо ми един месец — такъв обет дал, трийсет дена с никого да не проговори. И все питал светиите Козма и Дамян, които са врачове, но и нам, изкусните, помагат, какво да стори. И веднъж, в петък срещу събота, когато сънищата са истински, явили му се светителечители и му казали: „Ще направиш два пищова, единият за Козма, другият за Дамян. Ние ще ти помогнем да бъдат такива, че врабче на кръста на църквата да улучват. И ти обещаваме такава рана да отварят, дето ние, лечителите, Козма и Дамян, не можем да лекуваме! Такава рана.“

И не щеш ли, на другия ден от видните карат на магарета желязо: такова ново, лъскаво — весели ти душата. Опитал го дядо ми на наковалнята. Желязото пеело като момиче, ковко било и послушно на чука. И дядо ми купил един товар, макар да си имал още.

И почнал той да майстори пищовите. Направил ги малко поддълги от друг път, със слабо извити дръжки и с тежки обковки отдолу, като ги сложиш на пръст при кондака, да не се накланят ни напред, ни назад.

Дълго ковал пиринчевата украса, дълго я рязал и пилил и след това излязъл в гората да се мери. От сто разкрача удрял птичите гнезда и кисела ябълка, сложена на пън, от сто разкрача улучвал. Разбрал той, че светците не го изльгали. Сега да видим за раната как ще бъде!

Заштото, ако не убиеш врага си, а само го раниш, той има колай да премие раната, че и да оздравее.

И ето какво направил дядо ми Замфир.

Извикал поп Гена и даскала Маврики и им дал всичките си пари. Да ги дадат на семейството му, на жена му, когато забегне. А извикал двамата, защото, ако ги даде на един, тоя може и да изльже. А за услугата им дал на двамата по две жълтици. За страх, дето все пак ще го берат.

Оставил калфите в дюкяна, а той, уж заминал с кираджии, негови хора занякъде си.

Излязъл човекът на пусия около Исмаиловия чифлик и три дена го вардил от края на гората.

И на четвъртия по икиндия Исмаил се връща с двама гавази от града. Исмаил имал хубав глас. Пеел по пътя, яхнал на черния си ат.

— Е, тая песен — рекъл дядо ми — ти, Исмаил ефенди, няма да я завършиш. Ще умре тя в устата ти и цяла вечност ще кръжи над тебе в пъклото и ще се смесва със стенанията ти. — Рекъл и стрелял. Стрелял веднъж. И оня, разбира се, преметнал се от коня. Къде ти! Това било пищовът на светеца Дамян. И след това дядо се примерил с пищова на светеца Козма. И стрелял втори път в падналото тяло, което още веднъж подскочило. Козма бил по-големият майстор от двамата! Втурнали се гавазите към гората — дядо да търсят. Пък той си имал готови фишеци и много бързо пак напълнил пищовите.

— Търсете — рекъл, — търсете. Смъртта лесно не се намира, но който е много припряян, ще я намери.

Гръмнал веднъж, гръмнал втори път. Ще рече, три души погубил.
Пък аз забравих да ти кажа.

Докато майсторил пищовите, времето било едно хубаво, пък небето ангелски синьо. Поработи, поработи Замфир, па излезе пред вратата на дюкяна и все в небето гледа. Помощ ли искал от светците, или от господа?

Така го запомнили в града. Като гледа синьото небе.

И след като забягнал, майсторите оръжейници не смеели да погледнат повече нагоре, към синьото. Заканвали ни се турците:

— Аирсьзи, при Замфира ли искате да бягате?

И в нашия град, когато небето е такова пролетно, дълбоко, без нито едно облаче, му викат „Замфировото небе“. Така е останало.

Гавазите били убити, а Исмаил още живеел.

Притичали се чифлигарите, вдигнали го на ръце, положили го върху миндер на чардака и изтичали за хекимина.

А хекимиинът бил арабин и много мъдър човек.

Огледал той раните на Исмаила и казал:

— Първата е в ръката, и е счупена костта. Но аз знам да правя кости счупени, ще те оправя. Пък втората е в корема, че тя ми дава триста зорове. Сега ще я вържа, имам мехлем и за нея. Но ще ти дам да глътнеш ей това малко оловно зрънце, дето е като едра сачма. Утре ще ходиш по голяма нужда в кофа. Слугите да промият изверженията ти, ефенди. Ако намерят зърното в кофата, ще те излекувам. Ще рече, червото не е скъсано никъде. Ако не намерят зърното, куршумът е скъсал виещото се в корема ти черво. А от такава рана оздравяване няма. Не намерят ли зърното, моли се.

Но зърното не го намерили. Нито на следващия ден, нито на по-следващия. Останало то в корема заедно с дядовия куршум.

Прави били светиите, че раната ще бъде такава, та и те, великите лекители и врачи, да не могат да помогнат. Исмаил се мъчил една неделя и все викал:

Прав беше майсторът. С оръжейник не се залавяй, не знаеш какво те чака.

И на осмия ден починал, че го заровили в турските гробища. Пък дядо чакал да го заровят, че после отишъл и се подиграл на гроба му. Отмъщението да бъде пълно. Зер и по турския закон, пък и по нашия, няма по-голямо нещастие от това, да ти осквернят гроба.

Така Замфир станал хайдутин. Хайдутувал той, що хайдутувал, но не му се оставял занаятът. Отишъл по незнайни пътища във Влашко. И там се хванал на чужд дюкян, че после отворил и свой.

Повече у нас не се върнал.

А баща ми, който бил калфа при баща си, бил опоясан за майстор и станал сайбия.

Двата пищова му изпроводил неговият баща, преди да мине Дунава, да ги има за спомен, и ако му потрябват, да са му подръка.

А баща ми, млад майстор, ги закачил на стената на дюкяна. И който влезел, целувал дръжките. Но никой не искал да ги купи, защото знаели всички, че такова оръжие не се купува, нито продава. А от баща си аз ги наследих.

След дядо ми Замфир с тези пищови никой не е стрелял. Стоят си повече от един век на стената, гледат с черно око тавана, мълчат.

Когато дошли русите, един офицер, княз някакъв, искал да ги купи. Пък баща ми рекъл:

— Мога да ги подаря, да ги продам не мога. Но ме е страх да не ти донесат нещастие.

И руснакът се разколебал. А баща ми му подарил едно старо шишане за спомен, красиво едно шишане, с голям осмоъгълен приклад, целият в седеф, една красота, за чудо и приказ. И руснакът му бил много благодарен.

Тогава му направил снимка пред дюкяна. В нашия град още не знаели за това чудо — фотографията. И като му донесъл след известно време портрета, всички се събирили и дивели. Баща ми, същият, като да е същински, с кожена престилка и с една пушка в ръка, недоправена. Не знам къде съм я дянал, че ме и мързи да търся. Някога, като я намеря, ще я сложа настрана. Минеш ли, ще я видиш. А руснакът му подарил и свой портрет, дето той е с подареното от дядо ми шишане. Ей така, за дружба, за спомен, да не се забравят.

Е, вярно, те един друг не са се забравили, но затова пък всички са забравили тях двамата.

А, виж, за пушката на Исмаила и за пищовите на Козма и Дамян всички помнят. Оръжието, като гръмне, два века се помни как бумти. Оръжието не е като небесния гръм, и днес гърми, и утре гърми. За щяло и нещяло. Оръжието гърми с по-голям мерак, с мерака на человека. Мерак за смърт, казваш ти. А за какво ние правим пушките и пищовите? Смъртта е утешител за мръсника и за изедника. Изедникът и насын не си почива — цял ден ръшка по стъгдите, бели и пакости прави. А пищовът му дава вечен покой, смирява тревожната му душа. „Почини си“ — това казва пищовът, макар и с твърде висок глас. Лесно ли е да изплюеш на сто разкрача такова оловено зърно, като орех?

— Ти убивал ли си? — внезапно ме запита Зограф.

— Не съм — казах.

Старецът ме изгледа недоверчиво.

— И аз не съм — рече след кратко колебание. — И сега не бих убил. Но има хора, дето са си за гасене, казвам ти го направо. Така да го опукаш, че да не му помогнат светителечители Козма и Дамян.

А той погледна към пищовите.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. [↑](#)

И НА НЕЯ МЕ ИЗПИСАЛ

Цял живот не съм изпускал случая, вляза ли в някой от старите градове, където още се подвизават бакърджии, да не се отбия в дюкяна, да не чуя бакърджийската шетня.

Бакърджийският дюкян звъни като камбаните на „Александър Невски“ в София. Под ударите на чука медта пее като ранобудно момиче, звъни като радостта на изворите и се червенее като небе на залез.

Обичам бакърджиите почти колкото златарите. Вярно е, те нямат точното око на златаря, но и те са велики художници. Велико удоволствие е да седиш до майстора и да гледаш с какви точни движения цизелира голямата тава, синия, какви големи плодове, круши, ябълки, че и дюоли и дини рисува на нея, като създава рисунката с къси и точни резки, нанесени с едно длето, послушно като манастирско магаре.

На синиите понякога рисуват моми, които държат плодовете в ръцете си. Тези синии са синиите на любовта. Обикновено бакърджията изписва своята любима: „Като пие, да я гледа“ — защото синията служи и за софра.

Хаджи Атанас ме тупна леко по рамото:

— Ама си голям заплесия, да ти кажа. Ще я глътнеш с очи тая тава. Толкова ли ти е мерак? Ще ти я дам, щом толкова ти е залегнала на сърцето — повече от булка. Дай там, колкото си наумил, па влачи. А синията, да ти кажа, не давам. От дядо ми е. Ама ти така се заплесна по нея, че ми е жал. Няма да спиш, ако не я вземеш, нали?

— Няма — казах аз.

— Абе, момче, що ти е трявало да учиш? Ти си само за нашия занаят. И клещите добре държиш, и, да речеш, бакъра добре извиваш. Само дъното мъчно ти иде. Пък то там е майсторията. Питат ме: как от бакърения лист правиш котле? Зер едното е плоско, а другото не е. Не е хартия да го свиеш. Бакъреният лист се извива на тръба. А какво става после, гледай.

Бях чирак при хаджи Атанас една седмица. Толкова ми беше командировката от вестника. Бяха ме пратили да пиша за него, за стария майстор. Пък аз заседнах в дюкяна му да гледам пустите му чудесии.

Бакърджийският дюкян си има своята неповторима атмосфера. По стените греят синии като слънца, висят на пирони или стоят подредени на рафтове котлета, ибрици, гюмчета и кани, огненочервени.

Мъчна работа е да се нарисува бакърджийският дюкян и затова никой не го е рисувал — нито у нас, нито в чужбина.

— Ти си бил само за нашия занаят. Истина, по-малко щеше да изкарваш, ама затова пък щеше да си знаеш мерака. Голямо щастие е човек да прави това, което го влече. Пък ти, както чувам, пишеш на машина. Абе момче, това на машина писане ли е. Че то трака бе. А писането трябва да скърца. Като старите писари. На тях им скърцаха перата. И на дядо Вазов му е скърцало перото, като е писал „Под игото“ и „Чичовци“, и на Захария, като е писал „Записките“. А, виж, на отца Паисия перото не е скърцало, че е било паче. Пък затова думите му са като гръмотевици. А ти „Трак-трак. Трак-трак“. От това, ако ме питаш, нищо пътно не може да излезе. Пишете вие, че и много, пък то няма кой да ви чете. Ти за това питай бай си Атанаса. Момче, аз сервизи за Ермитажа и за Лувъра правя. Че напоследък се завъртяха и едни англичани. „Бай Атанасе, викат, да направиш нещо и за нашия Бритиш музей.“ Така викат. Ама си го викат по тяхному. Пък с тях върви едно нашенче, и то е талмач. Казва какво англичаните са казали. Като папагал. Добре де, рекох, ще направя, че защо да не направя. Нека нашето майсторство се носи по света, нека му се радват хората. Благодаря, че са ми харесали синиите. Аз ась затова ги и правя: да се харесват, да радват окото, че и душата.

Мнозина бяхме ние, бакърджиите. У всеки град чаршия, у всяко село и дюкян.

Но после селяните, нали са глупави, почнаха да купуват фабрични тенджери. А тия тенджери, да ме питаш мене, са едната грозота. Но селянинът, не! Тенджера му трябва. Келеш! А какво да прави бакърдията? Така нашите майстори се отказваха един след друг. Или на фабриката ще идат да станат работници, или се връщаха назад при дедите си, земята да орат.

Ама аз, не! Да пукна от глад, рекох, само хляб и сол да ям, не оставям нашата работа, бакърджийската. И много патих. И вече съвсем бях взел-дал, току иде едно момче, младо като тебе. „Абе, вика, бай Атанасе, да ми продадеш някое старо бакърче.“ Да ти продам, защо да не ти продам. А момчето добре ми плати. И после няма-няма, току иде с друго едно момче и едно момиче. А тия се заплеснаха. Половин кола стока ми купиха. Че като почнаха да идват едни големци, все млади. А на мен не ми е до парите. Радвам се аз, че младите ме потърсиха. Те няма да носят с менците вода от реката. Трябват им за красота.

Те, най-младите, ми върнаха силите и вярата. Дойдат, и си приказваме. И много знаят за нашата работа, бакърджийската. Това е хубаво, както сега му викат, „патриотично възпитание“. И има какво да научат — нашият занаят не е от лесните и не от всеки става добър бакърдия. Затова ти викам: остави машината и ела при мене. Виж как красиво грят бакърите в полуутъмната одая, как хващат всеки слаб и прашен лъч на слънцето, как се радва медта на залеза, как тихо звънят синиите, без някой да ги пипне, ей така от само себе си. Виж как е мил хубавият боров хълм, дето се вижда през пенджерата, как звънлива се вие реката под него, как кротко вървят облаците, също като волове, дето се връщат от паша. Виж как немее в мрака наковалнята, виж как пъхти огнището, когато чирачето пипне меха. Виж всичко това и остави щастието да mine през незаключената ти врата.

Аз вечер, като изляза от дюкяна и тръгна за къщи, пея по пътя. Така съм пял тридесет и пет години. Така пееха бакърджиите, като бях млад. И с една такава песен е почнала синията, дето ти я дадох, от дядо ми, който също се викаше Атанас.

От мен да знаеш, че красотата на къщата се мери по това: колкото е по-висок чардакът, толкова е по-хубав. Като погледнеш нагоре към него, да ти падне капата.

Дядо ми Атанас, още момче и преди да стане хаджия, вечер се връщал с абичка на рамо по ония ми ти калдъръмени^[1] улици, по които конете на ергените ситничко ситнели, кипрели се и придавали важност на ездачите.

Такъв ездач, като mine край високия чардак, току хвърли китката си на момата, дето седи на чардака и шие, и пее. А момата, ако сложи китката му на ухото си, нищо не искаш от нея. А ако я сложи в пазвата си — тогава да праща сватове.

А момите, проклетите, момковите китки, все на ухо ги слагали.
Че били все важни, търговски щерки, с по три реда пендари на врата.

Ергените ще счупят краката на конете по пустите му калдъръми.
Стъпват ония ми ти коне като в иконите на светаго Георгия, на светаго
Димитрия, а момите нижат маргарит и бисер и хич не ги е еня.

Дядо ми, също хаджи Атанас, чирачето с абичката от дюкяна на
майстора Благо благия, нито ти поглеждало към чардаците. Къде ти!
Една майка само имал и двама братя гурбетчии. Не бил от високо
колоно хаджи Атанас.

Виж, имал хубав глас, че пеел и в църквата, знаел псалтикията. А
което е вярно, вярно е, хубавец бил. Юнак. Зер живеел с бакърджийски
чук в ръката. Как няма да е юнак като цял ден се преборва с бакъра. В
чаршията всички го обичали: в българската и в турска, и в гръцката
чаршия. Те, племената, много враждували, пък и си помагали. Като
поскъпне брашното, като има глад, като умре някой от майсторите,
събере се лонжията и всеки давал от спастреното. А после пак спорели
на чаршията в църковното кафене коя вяра е праведната. Очите си ще
извадят!

И пак се сделявали по турска поговорка: „Пороят минава,
пяськът остава“. Знаели те, че са деца на едни съща земя, която
всичките ги храни с едно и също жито. Пакостели си и си прощавали.
Свят!

Атанас много го харесвали. Турците искали да го турчат, гърците
да го гърчат. Какво нещо е човешката любов! Не винаги разбира какво
е добро за человека и какво не е.

Пък Атанас много държел за българщината. „Не мога аго, не
мога, кириос, викал, че ми е коренът български. Кой от какъвто корен
расте, при корена си да остане.“

А турците викали: „Машалла, машалла“ — и пляскали от
удивление с ръце.

И тъй Атанас го опоясали за калфа. Излезли майсторите и
калфите край реката, яли там печени агнета и после майсторите
разказали на калфите как се е родила тяхната лонжия, в кои години,
кои светци и колко помогат на бакърджиите, как се правят персийски
бакъри, които са трудни, и други такива. Казали им всички тайни на
занаята.

После пък дошло време Атанас да става и майстор.

А по нас майсторите са ги правили така.

Навръх Голяма Богородица протомайсторът опоясвал в преддверието на църквата калфата и го благославял. И всички майстори подавали ръка на младия майстор да ги целува.

И чак тогава почвала литургията. Майсторите пеели, които всички знаели псалтикията. След свършване на службата майсторите вкупом изпращали новия до дома му. Голям икрам му правели, като на близък, като на човек от тяхната кръв, пък то кръвта на всички хора е еднаква.

На другия ден младият майстор отивал в църквата и попът му давал една патерица и едно заключено желязно ковчеже. И като пеел песента на свети Атанасий, комуто бил кръстен, вървял дядо ми хаджи Атанас през чаршията и се отбивал по дюкяните.

Дето иде, веднага чирачето изхвърча до кафенето; черпят го кафе! И оставят старите майстори работата си, седят на тиферич с младия и всеки разказва как той сам е почнал и какво е преживял: войни и чума. Да знае младият, да има опит. И се радвали старите майстори на начинаещия.

На тръгване в ковчежето през една дупка ще му сложат по някоя пара. А той взима ковчежето, взима патерицата, тропа с нея по калдъръма и пее песента на святаго Атанасия.

От дюкян на дюкян две седмици обикалял, според правилата. А после отивал при протомайстора и попа и те го вписвали в кондиката. Тогава отключвали с два ключа ковчежето, единият у протомайстора, другият у попа, и преброявали парите. Едната трета отивала за лонжията, за помощ, ако някой умре или заболее, а другите две трети на новия майстор — да си прави дюкян.

Пък заправи ли го, пак му помогали. Трупи от гората ще му прекарат, дялания камък ще му превозят от реката.

Тогава чак хаджи Атанас посмял да вдигне глава към високите чардаци.

И първите две очи черешови, които видял, те го омагьосали.

Взел майстор Атанас кон от съседа си и минал по икиндия под чардаците. Хвърлил той своето цвете на момата, която веднага го сложила в пазвата. Бре! Това била моята баба.

А била тя от голям род, все търговци бератлии. Как да прати свати, как да спечели сърцето на момата?

И започнал в новия си дюкян майстор Атанас да я рисува на една синия. Много се мъчил той да направи тънките вежди-гайтани, онова ти мило лице, ония ми ти очи черешови, ония ми ти плитки, дето са като два смока.

Идвали при него други майстори, гледали, цъкали с език. И единият току извикал: „Че това е Хаджипетровата унука“.

И се чуло по чаршията, че майстор Атанас изографисал на синия Мара, най-хубавата мома в града.

Извървели се майсторите да я гледат. И всеки викал: „Златни ти ръце, майсторе!“ А това било най-голямата похвала.

Научила за чудото и Мара, моята баба. Женско сърце, търпи ли? Взела тя една своя тетка, наконтили се с лисичите му кожи, с ония ми ти сърмени джубета и право на дюкяна, синия ще купуват.

Мара плеснala с ръце и рекла:

— Тая ще вземем.

А майстор Атанас се усмихнал и рекъл:

— Тази съм приготвил подарък.

Колкото да не е без нищо, купили двете едно менче.

И тогава отишъл майсторът при протомайстора и уредил сват да му стане. Той щял да му сватува заедно със старата Хаджиатанасова майка.

Хаджи Петър бил още жив. Строг човек бил той, но праведен. Занесли му подарък синията, занесли му една тежка божигробска броеница с кръст, занесли и други подаръци.

— Аман, заман, хаджи Петре, милост да сториш, да дадеш внучката си за нашето момче. Не е богато, ама е работно, пък и добро. На мравката път сторва.

А старият чорбаджия рекъл:

— Не сме петимни за пари, пари имаме. За хора сме петимни ние. Човек ни трябва, дето цял живот да трепере над чедото ни като треперушка на главата на лазарка. Ако тя го хареса, ще бъде. Аз думата на внучката си на две не правя.

Мара, дума да няма, била съгласна.

Така ги оженили горе на манастира, където ставали сватбите на занаятчиите открай време. И тези сватби били с тежки хора и без много пиене — болярски!

И като се оженили, сложили в одаята с червените миндери и синията на стената.

Баба Мара много обичала тази синия.

— С нея ме подлъга Атанас — казваше и сочеше с божигробската си хаджийска тояга към стената, — ама и аз бях хубава.

Идвали после разни ергени да го молят да изпише някоя друга мома на синията, а Атанас казвал:

— Наистина не мога. Веднъж се отвори сърцето ми за една. А друга мома да зографисам, не умея.

Сега художниците правят по двеста портрета, но тогава човеку било дадено да изрисува някого веднъж в живота. По това се различава старото време от новото.

— Е, и какво е станало по-нататък?

— Ами какво да стане? Заживели двамата, народили деца. Между тях и баща ми. Пък Хаджи Петър много настоял да идат и те на хаджилък, зер да се не кърши традицията.

Изпратил ги градът, както било редно, ей до Стара могила, благословил ги попът. Качили се те на Истанбул на гръцка ладия, слезли на светата земя, минали пеш пътя до Ерусалим сред ония ми ти цъфнали портокалови градини, пеейки спасителни за душата песни. Видели гроба господен, къпали се на реката Йордан по бели ризи, върнали се и цялата чаршия се източила да целува ръка на новите хаджии, а те всекиго дарявали с дарове, купени в Ерусалима града.

Там двамата, макар и млади, си купили покрови, като умрат, да ги погребат, и дебели ерусалимови свещи, бели, които да горят край главите им. Така ги и погребаха.

А баба Мара умря със синията в ръце, че много я обичаше. Щастлив бил земният ѝ живот, пълен домът ѝ с работен народ, защото всичките ѝ деца станали занаятчии, а не търговци. А тя се радвала: „Човек трябва да прави с ръцете си нещо, че за това са му дадени. А не да прекарва направеното от друг от град на град, като да е крадено.“

Ако ме питаш мене, да ти кажа: чорбаджийска щерка, ама и тя бе залюбила дюкяна на бакърджията, песента на бакърите, ясните слънца на синиите. И беше горда, че е хаджийка, а че мъжът ѝ е пръв майстор, че го търсят от Солун и Одрин, от Стамбул и Атина, че дори и от далечния Шам или, както сега му викат, Багдад.

Любовта на дядо ми, изкована в синията, бе топлила целия ѝ живот с калаения си блясък. И не даваше баба да пипнат синията. „На нея ме е изписал“.

А ставаше и това: пристъпи старият, та се загледа в нея, глади мустаците си и бялата си брада, пък каже: „Майстория! Не мога сега да направя такова нещо. Ума ми е взела баба ви Мара, та съм я докарал така. А как е станало, сам не зная.“

Тайна!

Имаше тута художници учители. Идваха да я видят, чудеха се. Разпитваха дядо. Баба Мара при тия разговори ще се разшета и сама

ще свари кафе. Не дава ни на дъщерите си, ни на внучките си. И ще приседне да слуша.

И някой ще каже:

— Ама хубава си била, бабо Маро.

И тогава очите ѝ светваха черешови, че те единствени не бяха остарели, бяха си останали момичешки. Аз я имам старата на фотография. Някой път ще ти я покажа.

Велика е историята на синията, казвам ти аз. Цяла книга може да се напише за нея. Как младият Атанас я ковал, как пеела медта, как се заливала от смях, като смеха на сто момичета, как стигала тази песен до чардака на красавицата Мария, с витите вежди, черни, гайтанени. Как пеел калдъръмът под копитата на Атанасовия кон, как гледали радостни иконите на сватбата на двамата млади, как радостен бил старият протомайстор с белите мустаци, че се множи бакърджийското племе.

Чудна книга ще стане. Ама иска да се напише с перо, дето скърца, като дядовото ти Вазово. Не с твоята машина: трак, трак! Защото скърцащото перо, без да съм писал, го знам, придава умиление. То е като нашите длета, дето рисуват образи по синиите. Пък вашите пишещи машини са като фабриките, дето вадят тенджери за селяните.

Велика книга може да стане, казвам ти. Да я четат и в бакърджийските дюкяни и да викат: „Ашколсун“.

И в нея може да се разкаже как дядо ми хаджи Атанас издъхна на миндера под синията, с поглед, отправен към нея. Как баба Мария поиска да ѝ дадат синията в ръце, преди да умре, как я погледна, усмихна се и издъхна.

Момче, хората не живееха на шега и не работеха на шега. Живот беше животът им, дълбок като придошла река. Много правеха и каквото правеха, така го правеха, че да не се забравя.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. — Бел.кор.ел.изд. ↑

ЧАСОВНИКОВАТА КАМБАНА

Дали бях виждал часовников механизъм на стара часовнико-ва кула? Не бях. Тогава реставраторът Иванов отвори вратата. Кулата беше от средата на XVIII в. и от това време бе самият часовников механизъм.

Вътре върху стената бяха монтирани големи и малки зъбчати колела също като в джобен или ръчен часовник. Липсваше само познатата пружина. Тук механизъмът се задвижваше бавно, невидимо от два топуза. Когато единият топуз стигне до каменния под на кулата, часовниковият пазач, човекът, който се грижи за времето в града, го изтегля нависоко. Механизъмът бе безкрайно прост. За източник на движението се използваше земната гравитация.

Такива часовници с топузи имаше и стенни. Те бяха гордостта в старите занаятчийски и даскалски семейства. Часовникът с топуза и медният дивит бяха признак за култура! Който дом ги има, значи в него живеят напредничави хора, които следят за това, как протича тяхното време и могат да пишат писма на близки и далечни. В моето юношество имаше много възрожденски спомени. Все още!

— Часовникът е местна направа — каза ми реставраторът Иванов. — Отначало тези часовници са ги правили саксонски и маджарски майстори. Но българите бързо овладели техните знания. Това, разбира се, е удивително, защото големите зъбчати колела трябва да бъдат направени с удивителна точност. Иначе стрелките ще се движат неравномерно. Часовникът ту ще избързва, ту ще изостава — т.е. няма да бъде часовник.

През XVII в. на запад часовниковата техника има удивителен разцвет. Часовниците свързали с допълнителни механизми. Най-известни са кукувиците, които излизат и пеят. Или двойките, които валсират под звъна на механична музика, впрочем много приятна. Но хитрите изобретения не се свършват с това. Има големи градски часовници, от които излизат големи стоманени хора — тръбачи, и

надуват своите металически тръби. Има барабанчици, които отбелязват часа с биенето на барабан.

Бароковата епоха, която така обича сложността, се проявила и тук. Часовниковият механизъм се е развивал изключително сложно. В неговата направа се е родила и възпитала модерната прецизност. Часовникът така е удивявал хората от онази епоха, че сред аристокрацията, особено английската, се е родила истинска страсть към тези механизми. От тази любов е страдал и самият Фарадей. Имало е любов към всякакъв вид апаратури и механизми. Аристократите са конструирали сами модели на вятърни и водни мелници, лайденски стъкленици, впоследствие и на парни машини. И това не е било унизителен труд.

Епохите на Нютон и Кеплер, епохата на Кант са обичали и развивали инструментариума. Разбира се, в основата си е бивал разиван от занаятчийството, но в неговото творение са се увличали и имотните, и просветените класи. Благодарение на такава любов към механиката впоследствие толкова бързо са се развивали машините. Преди да овладеят още механичните сили, хората са разработили всички видове системи от лостове, трансмисии, безконечни въжета, зъбчати колела и т.н. Те са се удивявали на това просто чудо: предаването на движението. Една изключителна любознателност ги е дъвжила в създаването на измервателните уреди, на така наречените единици мерки, за тежест, за дължина и прочие. Помислете си за живачния стълб на Торичели, за температурния стълб на Целзий и Фаренхайт, до моосовата таблица за измерване твърдостта на минералите — всичко е получило някакви измерения, някаква единица мярка. Светът е бил анализиран в своите количествени отношения. От Гей Люсак до Авогадро — каква поредица от блестящи изчислители.

А нима и класификационната система на Линей не е израз на този дух? Класификация, измерване — всичко това е опорядъчаване на хаотичния материал, който ни предлага природата. Над хаоса на явленията се възправя разумът, възправя се човекът със своите механизми, своите уреди за измерване, с волята си да бъде прецизен. Аз много съжалявам, че една история на ранното естествознание и изследователска наука не е написана. Това са такива чудесни страници из живота на младия материализъм!

Ето с този дух са свързани часовниковите механизми. Те са плод на това изключително прецизно мислене, което днес се повтаря само в наблюденията на елементарните частици.

Разказвам ви това, за да схванете колко удивителен е фактът, че нашите български майстори от епохата са могли да се издигнат до онази прецизност, която е и умение, и дух, и мироглед. Нима не е странно, почти невероятно, че нашите майстори ковачи са могли да работят с точност до милиметър? Разбира се, в направата на зъбчатите колела чукът е играл по-малка роля от пилата. Пиленето, една сравнително нова техника, е позволило постигането на точността. Но опитайте се да пилите вие, и ще видите как за две минути ще снемете три милиметра повече от необходимата дебелина. А това означава коването на ново зъбчато колело. Феликс Каниц е бил удивен от техническите умения на българите и той с право е видял в българския народ бъдещата промишлена нация на Балканите.

Каниц е бил удивен! По-удивени сме ние днес, когато разглеждаме старите часовникови механизми и чаркове: с каква прецизност са създадени те!

Така че в края на XVIII в. българите са почнали да правят тези несравними часовникови механизми. Към познатото изкуство нашите майстори са прибавили две неща: стройните призматични тела на часовниковите кули и медния глас на часовниковата камбана.

Не може тук сред венеца от планини, с польха на горите, с тъмнокобалтовото небе пред здрача, с първите златни звезди в него, не може в тази обстановка гласът на часовника да се раздава рязко. Необходимо е часовниковата камбана да очарова душите като красивите бели калдъръми, като старите асми, като бухлатите чешкири, като красивата декоративна живопис и килимите, като високите чардаци. Необходимо е!

Българинът е правил всичко не красиво, а обаятелно. Той е превръщал бита и дома си в приказка, търсил е красотата като форма на опиянение. Всичко, което е правил, е поразявало сетивата му, удивявало е духа му, настройвало го е мечтателно. Неговото изкуство е като балсам, поставен върху раните, които му е нанасял историческият живот. Той е трябало да се уравновесява духовно след страшните преживелици. И ако кърджалии са изгаряли града, той се е раждал от пепелта си магически красив. На страданието си българинът е

противопоставял феерията на творческата си фантазия. Така неговият живот е бил разделен между страдания и дивна красота. Колкото е бивал по-угнетяван, толкова е ставал по естет. Така мисля аз. Изкуството е лекувало неговия дух и старите му рани, било е източник на така потребния му оптимизъм — потребен му, за да оживее!

Смятам, че тази си удивителна любов към красотата българинът е предал и на турците. Българинът е асимилирал турците в своята естетика, в своя сън за красота.

Ето защо, когато местният валия посетил Скопие и чул медния глас на тамошната часовниковка кула, той не намерил повече мир. Извикал българските първенци и им казал гилдиите да събират пари за часовниковка кула и да търсят майстор да я направи. Скопският майстор бил умрял. Убил го тамошният валия, за да не може да направи друг часовник като скопския.

Много търсили протомайсторите: протомайстор Велко, онбашия на златарите, протомайстор Велико, онбашия на абаджиите, и протомайстор Йордан, онбашия на кожарите. И един ден дошли те при валията с лисичи кожи и високи калпаци: водели двама майстори. А майсторите се казвали Танас и Петър. Петър бил зидар и се наел да направи кулата висока, стройна, бяла като мома. Да се вижда от всички краища на полето, бяла и източена, протегната към небесата. А майсторът Танас се наемал да направи часовника и камбаната. Камбаната да бъде гласовита, да стига до съседните села и те да знаят как върви времето под ясния небосвод. А гласът ѝ, казал, гласът ѝ ще пее и ще се моли, и ще се радва едновременно. Ето това казал майсторът Танас.

А валията наредил да донесат на всички големци, на всички тези умни и чудесни майстори, чиито стоки пътували с пълни коли в кервани по всички краища на империята, да донесат на тия вдъхновени от бога майстори кафе, гъсто, сладко, каймаклия, да стъпиши в него и да не потънеш. И шербет. И предложил на всички да пушат от наргилето му — велика чест за простия народ.

И тогава казал валията:

— На този град, който е като сън в градината на всевишния, на тази красота, която радва очите на стария и очите на децата, на тези високи чардаци и на тези прости зидове, както е прива волята на всевишния, липсва само медният глас на времето.

Нека времето проговори над тази долина, нека гласът му стигне до сърцето на неукия, та да го просвети.

И пили кафето баш майсторите, сторили темане и се оттеглили.

И почнали да работят. Големи бели волове, като ангели кротки, возели белия рязан камък, двайсет чираци ги разтоварвали, пет калфи учени в кожени престилки редели оня ми ти камък като захар. И пеели, както си му е редът. Защото колкото са по-гласовити калфите, толкова е по-красива снагата на часовниковата кула.

А в дюкяна на майстор Танас пеели сладко тежки чукове. Ковял майсторът големите и малки лостове, ковял зъбчатите колела, защото те не са лети, а кованни. И как е успял да направи такава тънка работа? Възможно ли е да се постигне зъбчатото колело в техниката на коването?

Днес това не е възможно, днес това е немислимо. Но голям талант бил майстор Танас. Точно ковал железния прът, вярно го сплескал, красиви и правилни правил зъбците.

Минавал край дюкяна му валията: много се чудел на майсторията, цъкал с език. И, мине не мине, току ще изведе майстора от дюкяна, ще го накара да се облече празнично и двамата отивали да си пият кафето в турското кафене.

И седнали на ниския миндер, двамата тежко отронвали зърната на кехлибарените си броеници, едната с кръст, другата с Адамовата глава, и говорели за красотата на тази долина, за доброто, дето им сторил всевишният, когото българите наричат господ, а турците, несъмнено по-мъдри, аллах (а това, казвал валията, е истинското му име, българите поради невежеството грешат!). И говорели за звездите, които са ангели, и за пашовите коне, и за цветята в ливадите. Услаждали с разговор душите си, зажъднели^[1] за милост и красота.

А един ден дошел майсторът Петър и казал, че е сложил покрива на кулата. И тогава дошел валията и погледал сградата. Харесала му повече от минарето на джамията — така стройна и тънка била. Пет души матрири сложили подписа си, че сградата е направена по всички тънкости на зидарското изкуство, а двама от матририте били турци и трима българи. Знаят им се имената: Ибрахим бей, Исмаил Танасоглу, чийто баща бил българин. А българите били Велко, Велико и оръжейникът Андрей.

Тогава платили на Петра. Триста алъна му броили на здравата балканджийска ръка и както било редно, целунали тази същата ръка. Целунали я и турците. Защото на голямата майстория всички дължат почит: и невежите, и правоверните.

Оставало да се сложи часовникът и оставало майстор Танас да направи камбаната. А това било най-тънката майстория.

Майстор Танас знаел как се лее камбана от баща си.

Отишъл той на видните, дето леят рударите желязото, и цял месец не слязъл от планината, а там, казват, той подредил рудата по особен начин. И слагал между нея редове камъни, каквito той си знаел. Камъни, в които имало голяма светла жилка, която не била злато. И сам работил калъпа на камбаната от дебела мазна глина. И когато видната се разсветлила цяла, като огън в пещите на геената, казал майстор Танас да почнат леенето. А калъпът се напълнил отведнъж, дръпнали го с големите щипци и си продължили леенето на ковашко желязо. А майсторът веднага покрил налетия калъп със същата дебела мазна глина. И всичко това затрупали с много пръст.

Седем дни, че и повече, изстивала камбаната. Въртели се рударите край калъпа, стоварвали магаретата и мулетата руда, пълнели видната калфите рудари, гърмели тежките самокови, които правят пирони, резета и какво ли не, а майсторът все седял до калъпа, пушел тънкия си чибук и в душата му било спокойно.

Тъй са го и запомнили. С бялата кълчищна риза, седнал на трикракото столче до калъпа.

Додето изстивала камбаната, майсторът не проговорил нито веднъж — гласът му да мине в желязото.

Ние изследвахме сплавта. Няма нито една шупла, а медът е изключително чист. Как е постигнал това старият майстор? Тайна!

И после една сутрин рано при зори майсторът почнал да сече калъпа. И както го сечал, ударил върху метала и той запял.

Свалили я с кола, впрегната в две мулета с голям салтанат. Сам валията излязъл да я посрещне.

Три дена майсторът качвал големите колела, три дена редил топузите и синджирите. И на четвъртия ден с един скрипец я вдигнали горе и я закачили на яка верига току до самия чук.

И тогава майсторът вдигнал топуза. Звъннали леко синджирите, отместили се тежкият чук и ударил върху часовниковата камбана. Било

три часа по турски. И се понесъл сладкият melodичен глас под кротките небеса.

Тогава, казват, спрели малките бели кълбести облачета да послушат, а конете на валията процвили радостно. Животни, и те обичали красотата.

— Механизмът бил направен да работи по турски, но това пък съвпадало и с реда на часослова, който е цял по източното, сирийското време.

— Машалла, машалла — плеснал радостно с ръце валията. — Че този глас — рекъл — е по-сладък от гласа и на скопската камбана.

И пак се събрали майсторите: Ибрахим бей, Исмаил Танасоглу, чийто баща бил българин, Велко, Велико и оръжейникът Андрей. И пак записали на български и турски, че майсторията е направена, както му е редът, по най-добрите правила на изкуството, и пак платили протомайсторите, този път сто и петдесет алъна на майстор Танас и му целунали ръка, защото на голямата майстория всички дължат почит: и невежите, и правоверните.

И пак пили майсторите кафе на високия чардак на валията и пушили от неговото наргиле.

И валията виж какво сторил. Той извикал поп Петка и му наредил да закълне майстора Танаса в тяхната си вяра, да го закълне, че никога за никого няма да прави такава камбана, за да му спести кръвнината. Да не е принуден го убие, както сторил скопският валия със своя майстор.

А клетвата станала на гроба на бащата на майстор Танас, да могат да присъствуват и хора на валията. И присъствувал Исмаил Танасоглу, чийто баща бил българин.

Майстор Танас целунал епитрахила на свещеника, целунал обковката на евангелието, целунал ханджара, който му поднесъл Исмаил Танасоглу. Заклел се.

Клетвата си никога не пристъпил. Изобщо не правил вече часовникови механизми. „Не мога — казвал, — по-лош не мога да направя, а по-хубав също не мога, че съм дал клетва.“

А валията бил доволен. Мек човек бил тукашният валия, може би потурнак от нашите, не обичал кръвта, не бил жесток. Щастлив бил, че не трябвало да посяга на живота на Танаса.

Двамата останали добри приятели. Мине не мине, валията слезе от коня, че се отбие в дюкяна на Танаса, не може да се нагледа на сръчността му, на майсторията.

По икиндия Танас си обличал празничните дрехи и двамата отивали в турското кафене — никога в черковното. Хортували си. Говорели си за берекета, разказвали си за жените и децата, както се полага между достове. Голям достлук било това. Турците, немногобойни в града, станали всички приятели на Танаса.

А това било много полезно за града. Изействувал им валията на тукашните хора книга от Цариград и църквата да си поправят, и нова, друга, „Света Петка“, да издигнат. И не се сърдел, дето поп Петко учел в килията на четмо и писма десетина момчета. Та тукашните хора казвали на Танаса: „Сполай ти за доброто, което ни стори“. Така!

Но майстор Танас все бил нещо тъжен, все имало влага в сините му очи. И случвало се, както си стоят в кафенето, прозвъни камбанарията, а двамата мълкват и душите им се изпълват със сладост.

А майсторите излизали пред пенджерите на ниските си дюкяни, слагали ръка над очите си и се вглеждали в камбанарията. И тогава се качвал музинът на малкото минаре, тукашната джамия е такава, малка, миниатюрна, и призовавал за молитва. А малко по-късно съвсем плахо и съвсем глухо се обаждало клепалото на новата църква „Света Петка“ Живеели верите съвместно. Мъчно, но живеели!

— Какво са ти все влажни очите — попитал веднъж валията Танас, — да не ти е дете болно или жената?

Помълчал Танас и накрая признал. Мъчно му било за клетвата.

— Освободи ме от клетвата, ефенди, че да тръгна по света, камбани да правя, да пеят под тия сини небеса, да носят гласа на времето над спящите и над будуващите.

— Да те освободя, бих те освободил — казал валията. — Но клетва е това! Кой може да те освободи освен всевишният?

Освободи ли те той, от мене да ти е простено.

Разбрал Танас, че други часовници повече няма да прави.

Минали години, валията умрял. Но Танас не нарушил клетвата. Честен човек бил, държал на думата си.

Така останял. Помнят го хората как с тояжка, полусляп, обикалял камбанарията, почуквал по гладкия камък и си слагал ръката на ухoto, да чуе по-ясно гласа на камбаната.

Казвали тукашните люде:

— Танас се радва на майсторията си.

Казват, че когато камбаната биела, той плачел. За какво скърбял старият майстор? Че не построил много други такива пеещи часовници? Че не предал на никого своя опит? (И това влизало в клетвата, никого да не научи как се правят часовникови камбани.) Или му било мъчно по младините му, когато, има-няма тридесетгодишен, се изправил до майстор Петра на високия валиев чардак и казал: „Ще я направя“? Никой не може да каже.

Като уминал, казал гробът му да е под кулата. Там е и сега. Един огромен каменен кръст, древен от този тип, който наричат „победен“, лежи на неговия гроб. И под земята майстор Танас слуша часовете, чува говора на времето, слуша гласа на камбаната, изляна от собствените му ръце в планината.

И видната, където е лял камбаната, ще реставрираме. Помни се къде е била.

Иванов вдигна топузите. Синджирите, съвсем нови, приятно звъннаха, обтегнаха се. Един лост се отмести, чукчето след леко колебание замахна и удари старата камбана. Гласът ѝ се понесе меден, красив под свечеряващото се небе.

— Да чуете как бие. Приятно, нали?

— Приятно — казах аз. — Няма рязкост в този звук, има благодат някакъв.

— Възстановихме я. За утешение и на стария майстор. Да спи спокойно под земята. Човешкото време няма да свърши и няма да се забравят делата на старите майстори.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. ↑

И БЕ ЧЕСТИТ НА ЗЕМЯТА

Върху гроба на Шкорпил, създателя на българската археология, е положен един грамаден каменен кръст. Страните на този кръст са равни по дължината си и са опасани от една широка кръгла лента. Това е така нареченият „Победен кръст“. Този тип паметници се срещат често по старите гробища и по старите каменни украси. Тези символи ги има в резбите, по владишки тронове и други, има ги и в керамиката. Те са знаци на слънцето.

Такива надгробия има нарисувани в знаменитата и забравена „Задушница“ на Мърквичка. Там една млада жена в изстъплена скръб е прегърнала един такъв надгробен кръст.

Шкорпил е обичал тези кръстове поради тяхната изключителна архитектоника, бих казал, тяхната монументалност. Той ги е адмирирал и изследвал, канел се е да им посвети отделна изкуствоведческа студия, великият Шкорпил, който разкопа миналото на България.

Казват, че той поискал да се постави един такъв древен паметник на гроба му. А може би близките му, които са познавали неговата любов към тези художествени изделия на народния гений, са го поставили над гроба му и без негово желание.

Юноша аз дойдох да се поклоня на гроба на забележителния човек и на големия учен, със сърце изпълнено с възторзи пред неговото дело. Този чех бе повече българин от нас самите.

Помня, че седях дълго време — слънцето започна да клони към залез.

— Откъде си, момче, тукашен ли си? — събуди ме от моето съзерцание един глас.

Пред мен стоеше възрастен човек, нито гражданин, нито селянин, с панталони, но не потури, от аба, с тънък избелял червен пояс, slab и съсухрен, със саморъчно правени телени рамки на очилата, с капела от слама, каквито по онова време носеха даскалите и кметовете.

— Софиянец съм — казах.

— Дошел^[1] си да се поклониш на гроба на Шкорпил!

— За това съм дошел.

— Идват мнозина — каза старият човек. — Постоят, погледат и си отиват. Какво, харесва ли ти кръстът?

— Хубав е — казах, — и ясно, че е древен.

— Поне два века — каза старецът и почука по кръста с дряновата си тояжка. — Пясъчникът виж как е потъмнял.

Но не се е оронил пясъчникът. По тези места пясъчниците са твърди. И мъчно се обработват.

— Ти да не си каменар?

— Каменоделец съм — каза, — но вече малко и рядко работя. Първо, защото рядко ми поръчват да направя някой кръст, и, второ, защото остарях. Каменоделството иска мъжка сила. То не е само да биеш с чука и длетото. Камъкът трябва да се върти, да се обръща. А това иска младост.

Помня, докато още правехме воденични камъни, какво беше. Воденичният камък се прави от твърда порода, пак от пясъчник, но много по-твърд. Мъчно се изважда такъв блок от скалата, мъчно се изсича в съвсем правилен кръг. И много мъчно се обръща. Пък пробиването на дупката в средата е голяма беля. Прави се с тънко остро длето, после с тънко шило. И с малко чукче. Току-виж си разцепил камъка на две.

Но аз не обичах да правя воденични камъни. Повече ми се правеше ей тая работа — художествената.

Старецът говореше на литературен език, само звукът „е“ той произнасяше меко като по руски. Това говореше за древността на диалекта му. А общият вид на стареца говореше, че той е по своему образован човек.

— Ела да обиколим съседните гробища, пък аз ще ти разкажа това-онова.

Тръгнахме.

— Ти това, старото каменоделство, откъде си го научил?

— От баща си — каза, — че в рода ни всички са били каменоделци. Откакто се помним. Мисля си: дали моите прадеди не са секли камъка за старинния Преслав? Дядо, прадядо, пра-прадядо, всички са секли белия камък, чак до един далечен Божил, който е

дошел от другаде, но откъде, не се помни. Всички са секли камъка, правили са кръстове, воденични камъни и каменни стъпала за старите чорбаджийски къщи. Каменоделството иска яки плещи и точна ръка. Но няма на кого да предам занаята си.

— Защо да няма? — казах.

Синът ми е учител, селски даскал, пък внукът ще става инженер. А и работа няма. Пък сега тия надгробни паметници, дето ги правят, да ми ги харизваш, не ги ща. Умира старата традиция.

Ти, както изглежда, си чел книги по занаята си?

— Чел съм. Като станах двадесетгодишен, един археолог, който минаваше насам, ми остави една книга. И почнах да чета в читалището известията на археологическия институт. Тук-таме срещах статии, снимки, рисунки за нашата стара каменоделска работа и свикнах да ходя по селата и по гробищата и да търся най-чистите образци. Ти знаеш ли, че моят прадядо все още е сякъл каменни баби?

— Не може да бъде — възкликах.

Каменните баби са скулптурни фигури, правени от древните прабългари.

— Правил е. И е правил кръстове, върху които е изобразен дълъг кичур коса. И това е пак древен спомен от прабългарите.

Ние влязохме в гробището. И тук трябваше да се удивя отново. Имаше древни цилиндрични каменни кукулуси, т.е. груби антропоморфни фигури, които направо спадат към скулптурата, имаше и грамадните победни кръстове. Селското гробище бе цял музей на едно древно, неподправено изкуство.

— Виждаш ли какви чудеса? — каза. — И всичко това се е съхранило само защото е правено за гробищата. Хората рушат старите домове и правят нови, но не посягат на старите гробове.

Растяха в гробищата бухлати чемшири и тъмнозелени бадемови дървета. И тук-таме към небето отправяше върха си малък кипарис.

— Не расте кипарисът добре по тези места. Явно, пренесен е от Божи гроб или от Беломорието. Но студена е северната земя за него.

А виждаш ли този грамаден кръст? Тук има и надпис. Надписът е изтрит. Не се вижда нито името, нито годината. Само тук се чете „и бе честит на земята“. Този кръст го е правил мой прадядо.

На кръстовете, пък и въобще на нашите надгробни камъни липсват текстове. Текстовете се появяват късно под гръцко и турско

влияние. Това ми го обясниха. А древните български паметници са безименни. Само има знаци, с които се обозначава полът на покойника. Знае се кой кръст е на мъж, кой на жена, а малките кръстове до тях са на децата им, ако са починали малки.

Много съм се питал защо българите не са оставяли надписи. Ще кажеш: били са неграмотни! Но в селото са останали тридесет приписки, като се почне от края на XVI в. Значи имало е грамотни. Работата е там, че хората не са държели много на отделния човек. Той не е бил важен. Човекът е свещ. Какво толкова има. Духне вятърът на смъртта и... конец!

А селото, родът, е живеел на отсрещния рид, на слънце. И се е множил. Това е било важно: животът да се съхрани, не паметта за отделните хора.

Старецът поглади с ръка наболата си бяла брада.

— Но тук единствено е направено изключение. Това изключение е сторил мой дядо и виж по какъв случай.

Дядо ми е бил голям майстор каменоделец. Рязал е и чукал камъка за Тумбул Джамия — голямата. Там той не е работил ангария. Плащали са му. Защото турците се боели от клетви. Не искали тези, които работят джамията, да кълнат светото за тях място. Дядо ми с другите българи секли само камъка, а турски майстори, дошли от Цариград, го редили и шарили. Но дядо ми бил толкова надарен, че му позволили да шари и той. Турците нравили онез ми ти техни красиви надписи, които се правят с много тънко длето и с голям труд. И дядо ми гледал.

Пък дядо ходил и в Арбанаси. И там сякъл надписи с гръцки букви. Хубави надписи сякъл, които му изписвал красиво на пергament гръцкият даскал. А дядо ми знаел и гръцки.

Много ходил по гурбет, по каменоделска работа и като се върнал, извикал го тукашен един големец, чорбаджи Йордан, и му казал:

— Като умра, искам да ми направиш един от тия големи валчести кръстове. Такъв има на гроба на баща ми и на гроба на дядо ми. Ще ми направиш ли?

— Ще ти направя — рекъл, — но кой знае дали няма да се представя пред господа преди теб. Нали знаеш какво е човекът? Днеска го има, утре го няма!

— Тогава — рекъл чорбаджи Йордан — ще ми направиш кръста отсега, ще го държиш в двора си, пък аз ще ти го платя.

Чорбаджи Йордан искал невъзможното. По нашата религия да се прави кръст на жив човек е светотатство. За живия се прави къща с джамльци, с висок чардак — да се радва живият на живота. Това е неговият дом. А домът на мъртвия е тъмният и студен гроб с бял кръст, който да личи отдалече. Едните са на слънчевия рид, другите на сенчестия.

— Не мога — рекъл дядо ми, — не мога, чорбаджи. Ти ако си изгубил християнската вяра, аз не съм. На жив човек надгробен камък не правя.

А чорбаджията рекъл:

— Я стига си се заплесвал. Направи кръста. Добре ще ти платя. Искам ти да го направиш.

Дядо ми не склонил.

Но чорбаджията не се отказал.

Викал го той често на гости, пиели бяла ракия и червено вино на високите чардаци, хортували си. Мъжки разговори: за берекета, за стоката, за панаира в Узунджово, за джамията в Одрин, за цариградските сокаци и шербети. И двамата били много пътували, но по различни дела, и двамата много знаели и видели.

Отпуснала се душата на дядо ми Андрея, тъй се казвал моят достопочтен прародител. Свикнал да ходи при чорбаджията, станали големи достове — за чудо и приказ.

Ходели заедно на църкова в неделя, заедно ходели на изповед, заедно сядали в черковното кафене, заедно, коляно до коляно, прехвърляли тежките зърна на броеницата. А те са тридесет и три. И на всяко зърно си повтаряш наум: „Господи помилуй!“

Разбира се, хората се учудвали. Каменоделецът си е все пак човек занаятчия. Пък и каменоделците си нямали дори лонжия. (Те били малко хора и били записани при лонжията на абаджиите.) Какво ще прави един каменоделец при чорбаджия?

Но приятелството, какво не може то. А дядо ми за достлук душата си давал.

А чорбаджи Йордан всеки ден редял едни благи медени приказки.

— Андрея — казвал, — честит съм на земята. Заслужил ли съм го, не зная. Богат се родих, богат живях, богатствата ми ги множи бог. От турците икрам имам, параклис построих, че го и ктиторосах. И портрета ми го има със сина ми Василия. Много добро сторих на християните и с турците в мир живях.

А дядо ми Андрея само кимал с глава. Всичко е вярно.

Не бил лош човек чорбаджи Йордан. Макар и богат, не го мразели хората. А хората, както знаеш, мразят богатите, че и днес.

Старецът въздъхна. Годината беше 1943 г. и планините бяха пълни с партизани.

А чорбаджията обичали. Давали очите си да ги избодат за него. На всички бил опора. И колкото той давал на хората, три пъти повече бог на него. Пък и това рядко става.

И колчем седнали в кафенето, въздъхвал чорбаджи Йордан и почвал:

— Андрее, честит живях на земята.

И на дядо ми тези приказки не омръзвали, зер кой ще се насити да слуша приказки за човешкото щастие. Друго е да ти се оплакват. Оплакването додява. Пък приказки за щастие? Стой, че слушай.

Заправил прадядо ми нова къща, тази, в която живея и аз. Докарал едни дебели трупи, насякъл онзи ми ти бял камък, вдигнал едни високи дувари. Не му стигнали парите. Дал му чорбаджи Йордан цяла пунгия жълтици и бели сребърни пари. Да има! Рекъл му, както се казва по нас: „Кога господ на тебе, ти на мен“.

И когато направил къщата, направил и водосвет. А след водосвета седнали достовете на новите чардаци. И не ще ли, чорбаджията отворил отново дума за онзи камък, надгробния.

— Добре — рекъл дядо ми, — добре, чорбаджи Йордане. Но твой да бъде грехът.

— Да бъде — рекъл чорбаджията.

И ето какво станало:

Скитал Андрея цял месец по планината да търси камък. И намерил такъв. Голям, хубав, едвам се подавал изпод земята, ще рече не е изветрял. Впргнал воловете, докарал го. И започнал да го сече и дяла.

И има-няма, мине някой край двора му и надникне през мачника. А мачникът е една малка вратичка, поставена по-височко, винаги

отворена, да минава котката (зер толкова били високи дуварите на двора, че и това пъргаво животно не можело да го прескочи).

Надникне някой през мачника, и пита:

— Андрея-я-я! За кого е кръстът? — хората работа си нямат.

А Андрея ще рече:

— За богат един търговец от Русчук! Спомина се миналата есен.

— Че ти чак оттука ли ще го караш с колата?

— Оттука.

Майсторил той камъка, направил кръста, направил пояса. Всичко становало както трябва. Дошел чорбаджи Йордан, почукал камъка с патерицата — явно добра работа. И му наплатил.

И пак седнали двамата на чардака да измислят надписа. Трябвало да има надпис. Надписът вероятно е съдържал името на чорбаджията, че и още някакви работи. Но времето оставило само това: ... „и бе честит на земята“.

Издялал Андрея и надписа, нали бил дялал гръцки надписи в Арбанаси!

Свършил надписа и не щеш ли, разболял се. Викнали хекимина. И хекиминът не можал да каже каква е болестта. Лекувал го, каквото го лекувал, пък му ставало все по-тежко, а не по-добре. Защото, ако хекиминът не познае болестта, повече те разболява. Той те цери за едно, пък то другото набира сили. Така е!

Решил Андрея, че това е наказание, задето на жив човек надгробен камък направил. Викнал жена си и казал:

— Не за чорбаджията направих аз кръста, а за себе си.

И викнал попа да се изповядва. Казал му за стореното, казал му, че чорбаджията е взел греха върху си. А попът Стойко виж какво му казал:

— Всеки прави греха за себе си и никой не може чужд грях да поеме.

Така дядо Андрея не дочакал края на деня. Угаснал с угасването на слънцето. А попът за смъртта му нищо не посмял да каже на чорбаджията. Боял се. Свещеник е наистина, но с чорбаджията са всичките: и вярващите, и неверните. Ето каква е силата на парите. Гласа на правдата запушва.

Андрея умрял млад, а чорбаджи Йордан на преклонна възраст. Минавал той чат-пат през двора на Андрея да види камъка. Моят баща

Недко го помнеше. Влезе, ще го поканят, ще се разговорят. И чорбаджията повтарял все своите си думи:

— Честит живях на този свят, честит се родих...

А баща ми Недко, тогава млад майстор, климал глава пред доста на баща си. В какво да го вини?

Че не му бил по сърце чорбаджи Йордан, не му бил. Но мъртвите са си мъртви. Мъртвите от живите ги дели долът и реката. Живите са на огрения от слънцето рид, мъртвите са на сенчестия. Така че си хортували чорбаджията и баща ми Недко, но достове не станали, че била и голяма разликата във възрастта. Единият, кажи-речи, момчурляк, другият старец с бяла брада, божигробска. Чорбаджията бил и хаджия.

Минали години. А чорбаджията ходел все така изправен, левент, с оная ми ти зелена долама, с висок калпак, винаги придружен от слугата. И радвали му се хората, казвали: „Бог да го поживи. За нас чорбаджи Йордан е богатство.“

Женили се синовете му, женили се и внуките му. Раствял родът му, високи къщи вдигали, тежки сватби правели, множели се, а с тях и имането им.

И веднъж на преклонна възраст, сигурно сто години и повече, дошел чорбаджията на баща ми на гости.

Седнал на чардака чорбаджията и заговорил:

— Честит живях на този свят, честит ще умра. Праведен ли съм, или неправеден, не зная. Много бях честит, много беше пълна душата ми, много бе пълен домът ми, преливаше като чаша. И като чаша цял живот преливаше сърцето ми. Ето, затова сторих този грях, че накарах баща ти да ми направи, докато бил жив, надгробен кръст. Знаех, че е грешно, а го направих. Защо го направих? Исках баш майстор да го стори, защото бе изпълнен умът ми с удивление. Толкова болка и толкова скръб видях на тази земя, а с мене никога нищо лошо не се случи. Ето това ме дивеше: кой съм аз, та бог бе напълнил така чашата на живота ми я допълваше след всяка глътка? Влизах в домовете на болни и чумави, давах пари на охтичави и на болни от лепра в Цариград, пипах раните, хващах ръцете и никога нищо ми стана. Сега знам: праведен не бях. Но нито веднъж не ме нападнаха разбойници, каквито има много по къра, нито някой ми завида, нито нападна дома

ми. Честит бях и исках да се знае. Преливаше от щастие сърцето ми. А сега съм дошел за камъка. Наситих се на живота, искал да си почина.

Приbral се и не дочакал сутринта. Че това е човекът. Свещ. Духне ли вятърът на смъртта, изгасва!

И го погребали тука, сложили камъка, който известява на всички век и половина, че и повече — какво тук е заровен един живял честито. Чорбаджи Йордан. Но името е изтрито. Това е останало, тези думи.

Така се преместил чорбаджията от слънчевия на сенчестия рид. А реката шуми и отделя живите от мъртвите. Това е приказката.

Седях удивен на белия камък. Този човек, чорбаджи Йордан, тази ненаситност да се живее, тази пълна с щастие душа ме удиви.

— А не мислиш ли — казах, — че не приятелството, а това щастие на стария чорбаджия е покорило ръката на майстора да стори греха?

— Приятелството си е приятелство. Но е вярно другото. Покорявала хората тази блага усмивка на чорбаджията, покорявала всички тази любов на човека към живота. И тя задвижила ръцете на каменоделеца, които ѝ се послушно подчинили. Толкова е рядко да видиш щастлив човек. Защо ръцете ти да откажат да го съобщят на другите? И аз съм мисел, че е така.

И когато Андрея правил големия бял камък, щастливо е пеело длетото му, радостно е удрял чукът. За да известят: има и щастие на този мир, има слънце, има и птици! Той, горкият, е искал да се съпричасти към щастието. Но не било възможно. Както не било възможно съпричастието в греха.

Но такъв е животът на каменоделеца. Дяла едрите бели стъпала за чуждите домове, радва се чукът му на чуждото щастие. Пък то не неговите ходила ще стъпват по гладкия камък, не неговата челяд ще огласява високите зидове. За чуждото щастие с радост се труди каменоделецът и като се труди, мисли си: „Все пак няма да бъдем всички злочести!“ И това е голяма утеша.

Сенките ставаха дълги и косо сочеха коларския път.

— Време е — каза философът каменоделец и поглади наболата си брада. — Тук, на рида на мъртвите, се стъмва по-бързо. Но ако тръгнем напряко на отсрещния рид, ще се радваме още на слънцето, преди да е залязло.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. [↑]

БЕЗСМЪРТНАТА

В малкия странджански град молех дълго две възрастни дъщери на последния златар да ми продадат нещо от бижутата (сребро, разбира се, за злато нямах пари), които техният баща е ковал.

Те и двете бяха стари моми, прехвърлили шестдесетте, строги и самотни във възрожденската къща, която удивително бяха успели да поддържат в отлично състояние.

— Не можем нищо да ви дадем. Баща ни е ковал всичко за нас, когато бяхме малки. Тези пафти кова за Ана, тези, по-малките, за мене. Този кован колан е правен пак за мен. Сребърния гердан той направи за сестра ми.

Искаше да се знае, че сме щерки на златар. Когато минехме наконтели през чаршията, гръцките кокони се пукаха от завист, а туркините гладеха златните пръстени по ръцете си.

Ние тракахме с железните подкови на токовете си и среброто върху ни звънеше. Съвсем тихо звънеше, а се чуваше в цялата чаршия.

Малката сестра Ана ме въведе в гостната, за да видя ковчежето с кованото сребро и злато.

Красива бе тази народна бижутерия, би могла да изпълни две витрини на който и да било етнографски музей. Но тя бе предназначена да влезе под земята със старите моми, за които бе скъп спомен. И може би единственият скъп спомен, който те имаха през живота си.

Нищо не беше останало от народното златарство в този край. Една мощохранителница в църквата, едни сребърни обковки на евангелие, които вечно пияният поп търсеше случай кому да продаде. (Но той искаше истински пари, не го трогваха моите журналистически спестявания.)

Всичко беше разрушено. Златните гривни бяха продадени на смешни цени на разни „търговци“, българи и чужденци. Сребърните гердани и колани бяха стопени от спекуланти. Красивите косичници, треперушки и пандативи, есовидните обици, всичко бе продадено.

Старата госпожица Ана затвори под носа ми бащините си чудеса и заключи голямото желязно ковчеже с един безкрайно сложен и безкрайно красив ключ.

Аз погладих с ръка несъзнателно ковчежето, за да се простя. То беше от тия големи възрожденски ковчежета, при които от желязната кутия се подават в равномерни редове къси железа, настръхнали като таралеж.

Трудно е да се разбере тяхното предназначение. Безспорно те затрудняват разбиването на ковчежето. Но тяхното предназначение бе и друго. Те допълнително увеличават тежестта на ковчежето, поради което то трудно може да бъде преместено, камо ли да бъде откраднато.

Но тяхната основна функция е естетическа. Тези „настръхнали железа“ образуват една красива структура, която далече напомня някои абстрактни скулптури днес. Желязото ни се представя във всичките си възможни форми: в големи черни плоскости и в къси тълсти пръчки. Действува ни както със своята маса, така и с ритъма на късите стълбчета.

Изкуството на тези ковчежета не е забравено. Все още има стари ковачи, които от време на време излагат по някое на една от общите изложби на народните майстори.

— А ковчежето е хубаво — каза старата Ана.

— То си има история — каза по-възрастната ѝ сестра.

История? Ако не бях успял да купя нищо от древните бижута, може би щях да отнеса оттука^[1] някое златно предание, някое красаво, кристално звънящо предание, каквото са всички предания, живеещи сред старите занаятчии.

— Но ние не го знаем добре. Може би най-хубаво ще ви го разкаже синът на ковача, който го е правил. Той самият също доскоро беше ковач. Живее веднага зад черквата, една къща синя, на два kata, с чардак над улицата. Взеха двора им за улица.

И така аз бях при ковача, сина на ковача, който бе направил красавото ковчеже.

Беше есен и от старата асма върху ни надвисваха жълти тежки гроздове. Ковачът Михаил викна на жените да донесат едно шише гроздова и двама седнахме навън на една малка масичка „да си разберем от раката“.

— Ти, момче, за една приказка си дошло от София? Пък приказката, да ти кажа аз, е хубава, любовна е. Баща ми е правил това ковчеже за една мома, не за майка ми, за друга, че той още не бил женен. А тази мома е била баш чорбаджийска щерка, че то такова ковчеже на беден човек за какво му е? Да си слага хляба и сиренето?

Един ден в дюокяна му влезли две кокони, една възрастна и една млада. Облечени в свила, както се носели тогава. А младата била с тъмночервено джубе. И камъните на калдъръма, белите, пеели под кундуриите ѝ.

Тя му поръчала ковчежето и знаеш ли какво? Сега ще ти кажа, че ти сигурно не знаеш. Да си прибира гребените в него. А носели тогава богатите момичета едни гребени, целите отрупани с бисер. Тя е била тънка тая работа — да посипеш кокала с маргарит и бисер. Малцина са знаели това изкуство. Такива гребени са били рядкост, стрували са много пари и никакъв не е останал. Но аз помня като момче. Върви някоя кокона, шуми цялата със свилените си поли и на високия ѝ кок, току над копринената шамия, стърчи гърбав онъ ми ти гребен и камъните по него те заслепяват.

Тя имала такива гребени, че били и много. И трябало да ги заключва. Нали знаеш, велико съблазнение за домашните слуги и слугини е. А в чорбаджийските къщи е имало хора да прислужват.

— Ще направя — рекъл баща ми, — защо да не направя. И на другия ден за онази Атанасия, което значи безсмъртната, седнал да кове ковчеже. Изковал го. А не му харесало. Не че било нещо разкривено или че не пасвала добре вратичката, да речеш, или мъчно да се върти ключът. Ковчеже като ковчеже, майсторска работа. Но за онази Атанасия, безсмъртната, не прилягало.

И ще ти кажа защо. Баща ми, Михаил, когото аз не помня, умрял, преди да навърша две години, пак заради това ковчеже, мислел не за ковчежето, а за жената. Каквото се направи, така го иска занаятът, трябва да приляга на този, за когото се направи, трябва да му е прилика. Ако щеш, във вещта трябва да има нещо от човека, за когото е правена.

Разбира се, ако било ковчежето за някой тежък търговец, бератлия, за някой хекимин да си слага скъпите илачи или за някой лихвар да реди в него тънките си жълтици, ковчежето било добро.

Но баща ми все виждал върху него тънките пръсти на момата, отворел ли го, виждал бисерните ѝ гребени и все му се струвало, че не става.

Почнал той друго. Направил стълбчетата по-тънки и по-чести, уж да са като момински пръсти, но още по-зле излязла работата. Тъй и двете ковчежета веднага продал, намерили се мющерии — тия ковчежета малцина ги умеели. Да загубил, не е загубил, нито в работата, нито в труд. Но поръчката не можел да изпълни.

Минала онази Безсмъртната със стринка си, потропали кундуриите ѝ по плочника на дюкяна, сякаш потропали върху самото му сърце. Скрил той, че работата нещо не върви, казал, че чака ново, хубаво желязо и я отпратил.

А вечер, като вечеряли с майка си, моята баба Богдана, оставал дълго на свещта с канчето вино. Запивал се!

А тогава не считали пиенето за грешка. Ако ти се пие, пий. Пиели си с паница или с канче червено вино, всеки от своите лозя, такова, каквото знае, сам да си приготви. Умеели де, добро вино правели. И обичай било майката или жената да шета на мъжа, да му налива да пие. А мъжът, като пиел, не приказвал. А можело, ако има нещо да каже, да запее. И хубави песни пеели, като пиели. Аз знам такива песни.

И трябва да ти кажа, че на пиене човек отвън не се канел. Ако искаш да пиеш с някого, ей ти кръчмата. А в къщата на друг да пиеш било срамота. Всеки сам с чашата. Такъв е бил законът.

И моят баща Михаил оставал на свещта да си допие виното. А на свещ пиел ето защо: било есен. Пък дните през есента са кратки, пенджерите са мънички и светлината е слаба. Може вместо в устата да излееш виното в пазухата си.

Колко високо е лятното слънце, колко ниско е есенното, помисли сам.

Баща ми Михаил пиел, пеел си височко и си мислел все за ковчежето, дето не ставало.

А колко е хубаво от ръцете ти да излезе всичко, както трябва, да казват хората „майстор“ и да ти целуват ръка.

Че тука, знаеш ли, казвали на добрия майстор „Златни ръце!“. И това било най-добрата похвала.

И една нощ баща ми Михаил сънувал собствения си баща, дядо ми Дечо. Идва дядо ми Дечо и разглежда ковчежето, първото, дето го правил баща ми.

— Ще ти река, Михаиле — казал, — тази работа не е за тебе. Остави я, холан, друго започни. Че тези гребени ще ти избодат очите.

А баща ми казал, насьн, разбира се: „Защо да не е за мене? Не съм ли майстор аз? Не работя ли дори за големците в Одрин?“

— Не е за тебе — казал дядо ми Дечо, — защото си я залюбил нея, Атанасия, Безсмъртната. Не ковчеже ковеш, верига ковеш за себе си. И гледай да не те сполети лошото.

Махнал с ръка, па си отишъл.

Ето как баща ми Михаил разбрал, че е залюбил. Сам не знаел, никой не му го казал, трябало баща му да дойде от онзи свят, дядо ми Дечо, Деян му било името, а Дечо му казвали, трябало той „от гроба си да стане“, да дойде да му каже в очите.

Има сънища, додето станеш и си ги забравил. Но този сън не е от тях. Станал Михаил и отишъл в дюкяна, а сънят е все в главата му.

Тогава виж какво направил: взел той едно синьо желязо, от което ние правим подкови, та като гледаш отзад копитата на коня, да блестят и да се синеят, и от него изковал това де, ковчежето. А то искряло с този синкав блясък, че и тук-таме се белееело като сребро.

И когато онази Атанасия, Безсмъртната, дошла, само плеснала с ръце.

Колко му дала, не броил. Сложил парите в кемера като насьн.

И в целия град заговорили за неговото ковчеже. Пък Михаил де, баща ми, хич не искал да знае какво се говори.

Надвечер с джубе, наметнато на едното рамо, да се види, че е юначен, с калпак, килнат на врата, минавал той край тяхната къща. А тя стояла на пенджерата зад железата, дето ги слагахме, да не влизат разбойници, ядяла стафиidi и се смеела с двата реда равни като бисери зъби. И му хвърляла по едно зърно, стафидено. Уж че го е изпуснала.

Баща ми Михаил взел това за добър белег — може да го е харесвала! И мал той надежда, макар да бил само един човек дюкянджия. И ето защо. Настипил бил вече краят на старото чорбаджийство. България се била освободила, освободил я руснакът, само нашият край останал под чужда власт, че и той се освободил през 1912 г. Не била вече оная чорбаджийската сила. Комуто много

накривее, мине границата през нощта, та в Българско. И там, вярно, едни са скитали, пък други се захващали за работа, за търговия, че и за друго. Помагали им тамошните българи.

Дюкянджията, така да се каже, имал вече кураж. Стига да си млад: светът е широк. Да ти кажа: първите вече се обаждали от Америка. Не било като някога — или ще минеш живота си като баща си, или мри! Нищо и никакви хора хора ставали. Пък от чорбаджиите имало вече и такива, които подлагали ръка да просят. Нямали сила и пред султана, последния.

Много такива работи минавали през ума на баща ми Михаила. И той пратил сватове. Ясно е, че нищо не излязло, че в чорбаджийската къща друго мислели. Напъдили майка му, върнали чично му. И то, клин клин избива, взел, че се оженил за друга жена, за майка ми. И си работил в дюкяна и аз съм се родил. Единствен!

Мислел баща ми, че се е отървал, пък то не било така.

Още по-дълбоко почнала да го мъчи мисълта за онази, Атанасия, Безсмъртната. Не му излизала от главата. И тогава се решил, решил се на най-страшното.

Не минал границата, не отишъл в Българско, а тук излязъл разбойник в планината.

Петима били, той и селяни от околните села. Как ги е издирил, как ги е уговорил да тръгнат с него — не се знае. Оставил млада жена с гръден дете на ръце, а той хванал евзалията, турил в силяха сабята.

Грабили. Много хора ограбили и много страх вселили. Ония, селяните, разбира се, за злато. А той друго имал наум: да я краде. Женен човек мома да краде? Това не е според закона. Но не заради закона той хванал букаците на Странджа.

Какво да ти разправям. Много пари натрупал. И една вечер наговорил той дружината си да слязат в града, да ограбят баща й. На ония, неговите кръвопийци, това им дай!

Имали те свои хора в града, които им казвали кога какво и как. Петимата бабасти, да смяят света, какво ли, на коне с него по икиндия, още по видело влезли в града, нападнали бащината й къща, взели, каквото можали. Хората толкова се изплашили, че се изпокрили в къщите. Никой не посмял да излезе, да помогне. Метнал я той на коня си. „Като не поискам скромния ми дом, в гората. Там ще живееш с мене, кукувиците сутрин ще те будят, кукувиците и гургулиците.“

Но му излезли криви сметките. Турците се уплашили. Местните хора, че и баща ѝ ходили в Одрин. И една заран гората, в която се криел той с хората си, взели, че я завардили. Пиле да не прехвръкне. Неговите бабаи стреляли. Какво ще стрелят. Опукал ги аскерът. Труповете им докарали на коне в града, а тях двамата също. Него вързан гърбом на седлото с лице към опашката на коня. Нея на муле, повита цялата като кадъна.

Обесили го до старата черква, на върбата. А преди да го обесят, минал целият град да го плюва в очите. Пък той поискал от християнска милост, преди да го обесят, да донесат от дюкяна му едно от тия кованни ковчежета, които му били славата, додето имал слава на занаятчия, а не на разбойник.

И там пред всички отворил ковчежето, милвал го с ръка и заплакал. Така го обесили — преди да му изсъхнат сълзите...

Майка ми била там, и аз съм бил там в ръцете ѝ. Какво е ставало, не мога да помня. Помня само едно: много народ и всички плачат. Но, изглежда, не е било така, а на мен така ми се е сторило.

Майка ми дала обет да не се жени втори път — уплашила се, горката, от мъжете. А Атанасия, Безсмъртната, пък дала обет да не излиза от къщи. Само неделен ден излизала за литургия, че и тогава сядала на страна от всички.

Мъжът ѝ бил този златар, при чиито дъщери си ходил. А те пък поради нея останаха стари моми. Красавици биха и двете — дума да няма. А всички се пазеха от тях, че са дъщери на Атанасия, отвлечената в гората.

Атанасия живяла хубаво. Помня я и аз вече бабичка. Цялата облечена в черно, с божигробска патерица в ръка, а патерицата с глава от слонова кост. Приличаше на монахиня. Бояха се хората да говорят с нея, а тя бе винаги като унесена, а лицето ѝ беше като трендафил: и бяло, и румено. Красива е била проклетницата на младини.

Майка ми не продаде дюкяна. Даде го кирия, докато отрасна. При други учих бащиния си занаят. А ковчеже да кова не поsegнах — бях се вrekъл пред майка си.

Ковчежето остана у нейните дъщери. Като умирала, Атанасия казала да донесат след смъртта ѝ ковчежето на моята майка. И го донесли. Но майка ми го върнala. Те и така се чудят половин век как

да се отърват от него. Ако им го поискаш, ще ти го дадат без пари. Чух, че ти стари работи търсиш и събиращ.

— Никога ли — рекох — не са говорили майка ти и Атанасия.

— Говорили са, как да не са говорили. Когато остаряха, ходеха си на гости. Имаха обща скръб. Пък тогава нейният, златарят, беше вече покойник. Значи нямаше повече кой да пречи.

Всичко беше забравено. И на неговия гроб, на Михаил, обесения, както го помня тук, ходиха и преливаха с вино от две лозя: Атанасийното и нашето.

Помня, ще се пригответят, ще сложат едно друго в торбите, жито, масло за канделото, и ще тръгнат. Мене не ме искаха. Аз на бащиния си гроб не стъпих. Искаше Атанасия, много искаше да взема помладата от дъщерите й. Но мама не рачи: „Всичко е забравено, защо да наливаме в огъня масло“.

А ковчежето е чудесна работа. Ходил съм да го гледам. Желязото е запазило синкавия си цвят, белее се още тук-таме особено ако се изтрие. Личи си, че е правено от сърце, голям труд е вложен. Вложил е баща ми душата си в него. Затова е така настръхнало, сякаш казва: „Не пипай!“

Свечеряваше се в старинното градче. Дрънкаха котли, глъхнеха приказките по къщетата, луната скоро щеше да се покаже. Пред вратата моят приятел, граничен офицер, натискаше клаксона на джипа. Този джип ме чакаше, за да ме отведе до гарата, където пухтящата машина щеше да ме поеме за дългия път към къщи.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. ↑

ДЛЕТА И РУЖИ

В музея бяха дошли старият майстор Стоян и неговата жена. Те канеха уредника на следващия ден да заповядда у дома им, за да му предадат сандъчетата със старите длета и инструменти, с които седем поколения резбари, че и повече бяха работили. Най-древният представител на рода, някой си Димитър, се губеше назад в почти митологична мъгла.

Старецът беше облечен в дрехи от тъмносиня аба, навсякъде с ширит. Поясът му беше също тъмносин, почти чер, с един стар кожен силях върху него. И бабата също беше облечена в дреха от стара черна коприна и беше с нова черна копринена шамия на главата.

Те и двамата бяха с очила с прости телени рамки, което придаваше сходен израз на лицата им. Но този сходен израз идваше от дългото съвместно живееене. Едно бяха изживели тези лица, и едно изразяваха.

За старците случаят бе изключително тържествен. Те предаваха на вечно пазене инструментите на седем поколения. Седем поколения бяха дялали дървото със старите длета. И сега длетата отиваха на вечен покой.

Умрял беше занаятът на марангозите и теладурите: синовете на майстора бяха лекари и инженери, а внуките му учеха един архитектура, друг право. Нека старите длета отидат във витрините на музея. Да знаят хората как са работени старите интарзии и ажурни резби: с какво!

На другия ден с уредника, бивш учител по рисуване, който беше слушал знаменития Николай Райнов и изпитваше тих трепет пред възрожденските резби, отидохме заедно при майстора Стоян, в дома му,строен през средата на миналия век, чиито дървени колонки и чардак бяха резбосани от неговия дядо, отидохме и бяхме посрещнати с голям салтанат.

На една посребрена табла с цизелирани изображения на плодове старата ни поднесе ухаещо сладко от гюл, гъсто и сочно, и студена

вода във високи посребрени чаши.

— Да си уладим приказката — каза старият, — пък после ще пием не по едно, а по няколко кафета. Такъв е законът в тази къща: след сладко от гюл, кафе!

И когато насядахме на миндерльците на чардака — кафето се пиеше обезателно навън, на прохлада, — старецът каза:

А сега аз ще ви разкажа историята на тези три сандъчета длета, тъй както ми я разказа тейко ми. Длетата са точно 465. Толкова са били необходими. Това е пълният им брой. Аз не съм работил с всички, защото нашият занаят беше вече западнал. На мен ми поръчваха повече плитки резби — плитката резба по-лесно се работи, значи по-евтино струва. Но някога хората са искали истинска работа и не мислели колко трябва да се плати.

Той извади от една чанта стара фотография.

— Ето, тук е тейко ми. Снимал се е с една дървена резбована колонка, дето я е правил след пожара в „Рождение Богородично“. Пожарът не бил голям, навреме го угасили. Изгоряла само една колонка и нея тейко ми направил отново. Тогава вече имало в града фотограф, та той отишъл при него да се снима в празнични дрехи, каквите носели резбарите, защото те били всичките салтанатлии. Годината е писана на гърба: 1895. Тогава аз бях десетгодишен и помня как той ходеше в църквата и там правеше рисунки, какви резби има на другите колонки, за да ги направи на тази. И рисунките са запазени. Пазят се всички рисунки, които когато и по какъвто случай да е правил. По-новите са на хартия, най-старите на кожа, дето ѝ викат пергамент. Понякога на тази кожа са измивали рисунките и са правели други. Те, всичките рисунки, са в музея. Сега там ще идат и длетата.

Длетата имат история, тя е историята на резбарския ни род. Тейко ми я разказа, както я чул от баща си. Към старата история прибави само своя живот. Аз, като я разкажа, ще прибавя моя. Всеки е добаввал нещо от живота си, да стане тя.

„Резбар е бил нашият праотец Димитър, който се заселил тук, дошел^[1] някъде от Вардара. За него не се знае много. Той правил и икони, и резби. От него е олтарната двер, която е от старата църква. Когато през 1780 г. правили новата, взели тази двер от старата църква. На резбата е изображен на едната врата ангелът, който носи благата вест — той е с развени поли, защото слиза от горе, от небето. Пък на

другата — Богородица. Тя е навела глава. И за да покаже с каква милост слуша вестта на ангела, майсторът е направил голяма ружа, която е надвиснала току над самата ѝ глава. И ружата е по-голяма от главата ѝ.

Този Димитър донесъл в града длетата и ружите. Дотогава, каквато резба имало, ружи не правели. Правели си никакви други цветя, които не са нашенски. А Димитър пръв направил в резбата ружи. Може да ги е взел от други майстори, но хората казват, че неговият двор бил пълен с ружи и той много обичал тези цветя, които цъфтят до късно. Обичал да гледа как чашките им пълни първият сняг, сякаш вътре в тях цъфнало едно друго цвете.

Ето това се знае за този Димитър.

Той умрял от чумата. Излязъл да затвори портите и не се върнал. Когато излезли да го търсят, намерили го паднал възнак пред незатворената порта. Други умират от чума бавно и с дълги мъчения. А него, където го ударила, там умрял. Дали се уплашил, като я видял? Не се знае.

А Нейко бил синът му.

Тогава по селата строели много църкви. У селяните имало и пари, и милост. Нейко е правил иконостасите на седем села. От тях са останали три. Другите при различни случаи са унищожени. Я пожар, я след освобождението строили други и старите църкви рушели заедно с неговите резби. В църквата «Успение Богородично», малка една, в горната махала, която тогава била отделно село, съвсем до града, той направил иконостаса и в най-дясното табло долу направил себе си. Стъпил върху сноп едри маргарити, с широка кошуля, дълга до земята, каквите се носели тогава, припоясан. В едната ръка държи длето, в друга маргарита. А една голяма ружа се е наклонила над главата му.

За Нейко се знаят много неща. От него се пази и една приписка, писана на гърба на осмогласника: «Бе тоя осмогласник на уста Нейка — много пях по местни и странски църкви за успокоение на душата си». Защото той е бил голям църковен певец. Сам записал много църковни запеви, но не са останали.

Пък теладур или марангоз бил най-отличен.

Той пръв е ходил на кон, придружаван от пазвантин. Взимал мярка на място, пък резбите правел в къщи си. И напролет ще ги натовари на едни кола, ще ги повие с чергила и ще ги откара в селото,

за което ги е пазарил. Там до есента ще постави темплото и ще сложи иконите, деспотските, дето други ги правели. Той не можел да прави икони като баща си. За това пък пеел. Освен резбите знаел и пеенето, но не знаел иконописта. Един човек всичко не може.

А ходел с пазвантин не защото ще го ограбят. Имал той една преживелица от недобрите. Като карал веднъж с кон резби, срещнали го разбойници. Разхвърлили тези невежествени и тъмни хора резбите му под чергилата, не намерили стока, каквато им трябало. И от яд не

го заклали, както обикновено правят, като не намерили нищо, а го съсишли от бой.

Той запомнил един от разбойниците. И веднъж, като го срешил някъде на някакъв събор, на място го намушкал с големия си нож. Не простиш обидата.

Този Нейко не прощавал. Той казал, че резбарят е повече от свещеника, както и певецът, защото те носели успокоение на душите. Ако е до молитви — казвал, — всеки може да се моли. Такъв човек бил.

А имал осем сина, от които се помнят Спас, Димитър, на дядо си кръстен, и Нейко млади. И тримата марангози. Те поделили бащините пари и длетата на баща си по равно. И тримата се вrekли да работят ружи, цветето, което дядо им пръв изрязал от дърво. Значи поделили си те ружите и длетата.

От Спас произхождаме ние. Такиве сме ние, като хора от Библията: Авраам роди Исаак, Исаак роди Якова. Майсторът раждал майстор. Имало е винаги и хора, които са се отдавали на търговия или на нещо друго. От този род са се отделили един род строители. Те са отделно. Но марангозството не умирало. Синът поемал сандъчето с длетата и бащата, като му ги предавал, защото едно бил оstarял, друго, чувствувал да е изправил, каквото можел, разказвал как сам е получил длетата и с какви думи от своя баща.

Жivotът е като една черга, която времето тъче. Черно и жълто, синьо и червено. И после отново старите цветове. Може да стигне до безкрай. Кой знае още колко хиляди хора ще произлязат от нас.

Спас бил майстор на владишки тронове. А те се правят от твърдото орехово дърво. Такива тронове той правил за тукашните църкви. Но най-много правил за Русия, за Одеса. Тука ще му платят един трон осемстотин-деветстотин гроша, а руснакът ще му даде две хиляди.

Той не оставил нетронясаны тукашните църкви, но си знаел и сметката. Като направи един за Одеса, може, каки-речи, да прекара годината. Така правел лесно и един трон за нашенци.

Спас е оставил много рисунки. Троновете му са като дантели с изобразени дракони и други зверове, каквито не съществуват, каквито има само в резби и в камъни някои дялани.

За него, за Спас, се знае една история. Как правил слънцето на едни свети двери. Както му е редът, в резбите вътре са изобразени Богородица и ангелът, носител на благовестта на едната вратца и върху другата. Ама тук те не са изрязани, а са изографисани върху медалиони. А са изографисани от чужда ръка.

Праотецът Спас е направил отново една клюмнала ружа над главата на Богородица, че този път и над главата на самия ангел. Една клюмнала ружа, блага като самата благовест.

Пък всичко това е поместено вътре в едно резbosано слънце, чиито дълги лъчи политат от всичките страни. Отгоре те са по-дълги, излизат високо над вратата, като някакви копия.

Това слънце е направено от два големи дървени трупа. Искам да кажа, никой от лъчите не е лепен, надан или нещо такова. Двете страни са всяка от по едно дърво заедно с образа вътре. И тези две страни на олтарната двер прадядо ни Спас е работил седем години. И за тези седем години той е оставил няколко приписки: «Да ся знае кога зафанах олтарната двер, царската за темплоту», година еди-коя си от сътворение мира: «Да ся знае колико много ся трудих тия две години върху тия две орехови трупи, че как съм ги намерил, аз си само зная. А бог направи труда ми да спори.» «А чи след много труд слънцето зе да ставъ, чи излизат от него едни лъчи, дето са самата хубост.» «Царските двери ги турихме, и много свят дойде да види, а чи гуляма беше и моята радост.»

Пък в рода ни се помни как той е правил тези двери на чардака, дето си сложил тезгяха. На децата си не давал с пръст да пипнат, нещо да не се счупи. Пеел дълги запеви от осмогласника. Бил гласовит, но не съвсем като баща си.

И в къщи пеел на високия чардак.

Запомнили го синовете му как с едни тесни длета и малък дървен чук карал тънката работа. Защото вътре в слънцето имало множество ситни цветя, като на поляна. А защо ги е изрязал, не се знае. Те се вият вътре като дантела между лъчите. Аз съм ги виждал тези двери и зная, че те не са правени по рисунка, както обикновено предците са правили. Рязал е Спас, каквото му дойде в главата, както си реши. И едната страна на дверите няма нищо общо с другата, пък като се затворят, става едно. Тича погледът ти по тия слънчеви цветя — не може да се умори!

Най-малкият му син Доњо помнел, че когато заправил баща му тези двери, Доњо бил дете на пет-шест години. Пък когато баща му я завършил, синът вече яздел и ходел с хергелето на чичо си.

Един ден впрегнали колата и с голям салтанат сложили дверите върху много сено и ги вързали с едни тънки въженца за ритлите. Малкият водел конете за юздите, а бащата следял за всяко движение на колата: като минава камък, като минава вада, нещо да не се потроши.

А били обвити дверите със зеленина, с бръшлян и чимшир, дето вечно са зелени. И ружи не забравил старият да хвърли, та като карали колата, не се знаело какво карат: резби или един куп цветя.

На прага на черквата ги посрещнали протомайсторът и епитропът, който бил грък, даскальт, който бил българин, и първенците на града. И му целунали ръка и цял ден не излезли от църквата, додето майсторът не сложил дверите.

И като ги турили, всички в един глас запели: «Достойно ест». Толкова била радостта им. То «достойно ест» за такъв случай не е направено, но нямало какво друго да изпейят.

А клисарят от радост ударил клепалото.

И хората дошли от целия град, макар да не било време за литургия.

И тогава свещеникът говорил. То не било проповед, макар на проповед да прилича. Казал, че както бил възстановен от Соломона храмът ерусалимски, така ще бъде въздигната от пепелищата и българската държава. Наистина той не казал държава, а царщина. Но тогава така са мислели и друга дума не е имало.

А Спас направил и подвързия от дърво на Паисиевата история. Да се правят обковки на светска книга е грешно. Но законът не забранява да се направи подвързия от резба.

Тази подвързия била пак, както сега се казва, ажурна, ще рече, като дантела, вижда се през нея. Отпред бил изображен Симеон велики, а отзад Крум страшни, както пие от черепа на византиеца. Но тази работа не е запазена. Само се знае за нея.

Но дошло време Спас да се прощава. На селяните, когато берат душа, им дават в ръцете да държат плодове, които са отгледали, ако няма плодове, класове житни от собствената им нива. Пък марангозинът нито оре, нито сее, нито дървета някакви отглежда. Ето защо му донесли ружи, направени от собствената му ръка. Пък той

седнал в постелята, милвал ги с голямата си ръка, милвал сандъчето с длетата. И разказал как ги е получил от баща си и какви думи е чул от него. Пък после разказал какво е той направил и какво е преживял. Рекъл на синовете си: «Ето какво ви оставям: ружите от земната градина и длетата, дето са остри като ума».

А от синовете му марангозин станал само един Тодор. Пък този Тодор правел резби за двадесетина църкви в Добруджа. Помни се, че имал ортак, с когото двамата заедно работили, а ортакът му бил Стефан. И двамата имали чираци и калфи цяла тлака. Дойде ли пролет, тръгват като на гурбет. Работата правили на място, защото далечни били добруджанските села, не можели да се карат резбите на седмици път.

Те работели по селата от пролет до късна есен, пък като се върнели, всеки си майсторял у дома по нещо.

Ортакът на Тодор, Стефан, бил говорен човек, разбран. Знаел, че не може като Тодора. Стефан ще направи грубата работа, пък истинската майстория ще остави на Тодор.

Тодор пръв работел резба по домовете за таваните на чорбаджийските къщи. Дотогава всички в рода ни режели само иконостаси и владишки тронове.

Но хората обичали резбите и почнали с тях да украсяват къщите си.

И понеже Тодор знаел за слънцето, дето го изрязал баща му, и той искал да направи едно слънце, ама на таван. Пазарил се с чорбаджи Михал да му сложи едно.

То е една чудесия, пази се! По целия таван тичат начупени слънчевите лъчи. Няма нито лозови листа, пито цветя никакви. Кръглото слънце в средата и безброй лъчи, дето се преливат по всички страни на тавана.

Работата изглежда проста, но е едно чудо на ръцете. Как е могъл от простия лъч да насече такава плетеница?

Баща му направил своето слънце от два орехови трупа. Пък работата на Тодор е съставена от множество малки парчета, които са надени едно за друго. Много приятно за очите.

Пък чорбаджи Михал бил дост с турците. И като му дошел на гости моллата, плеснал с ръце и рекъл: «Аллах, аллах. Какво чудо

вижда погледът ми? Това в преславния Стамбул баш майсторите от Шам не могат да го изпитат.»

Ето как Тодор е трябало да работи за местната джамия. При входа той е изрязал едни дървени решетки, които са за приказ. Като влизаш, си като в стаиче. Но стаичето е цяло от дървена дантела. Вият се едни рози в непрестанен танец, възлизат нагоре стеблата им, преплитат се. Турците много обичат розата, гюла и за тях Тодор рози направил. А в ъглите при колонките едни ружи срамежливо разтварят цветята си, ала са повечето в пъпки.

На Тодора не му било писано да умре на домашния си одър. Враждувал той с гръцките владици и уж бил турски дост, пък го откарали в Стамбул и оттам в Диарбекир.

А като го подкарали, поискал да се раздели с длетата. Галил ги той, вадил ги и слагал едно по едно в сандъчетата и като откъснал една ружа от двора, понесъл я като свещ в окованата си ръка. И преди да тръгне, по стар обичай разказал за ружите и длетата на синовете си, които били двама. И двамата резбари. Продан и Димитър. От Продан съм аз, Продан е дядо ми.

Продан е работил само един иконостас, плитка резба. Той работил по рисунки и тези рисунки му носели от Виена. Пък той едно вземе, друго измисли!

Най-много работил по къщите. На стълбчетата на колонките ще сложи шапки, дето им викат сега капители, и на тях — едни плитки ружи, каквото знаел от баща си, макар доста да ги изменил.

А неговият син Тодор, кръстен на дядо си, баща ми, работил много по черквите след Освобождението. Тогава черквата вече имала пари и много строила. Та работел и баща ми. А него го хващали и където каквото се развали, да го резбоса отново.

Той остави занятията си приживе, взе да недовижда.

И веднъж, бях сам вече бая момък, ме извика в килера пред пенджерата и ми показва сандъчетата, които аз знаех, защото работех с него. Но ми ги показва — така искаше обичаят. И рече ми: «Ружите и длетата имах от баща си. Имай ги от мен!» И цялата история ми разказа. Кой кога какво е майсторил, как е живял, как е загинал, какво е разказал преди да умре.

Аз работих, кажи-речи, половин век. Работих иконостаси, пък се случваше да работя и столове разни и мебели. Работих на първенци

ниски столове с богати резби, барокови не наши, позлатени.

А имам и аз два иконостаса, но са в малки църкви и са далече. И аз ги правих с тлака — спяхме по скелите на открито, също като зидарите. Дето ти е работата, там ти е и леглото.

А сега всичко свърши. Свършиха и ружите, и длетата. Няма кой да ги похване повече. И аз ги давам в музея. Нека спят там, че може някой ден някоя ръка да ги събуди. Ружите и длетата, дето ги имам от тейко и дядо, от праотците, давам ги вам.[“] Старецът тържествено замълча.

Старицата зашета ситно, с вдървени нозе тръгна да вари поредното кафе. Че то без кафе разговорът не е разговор.

Пък ние гледахме с уредника чардака с резбосаните колонки, по които цъфтяха ружите на праотците.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. ↑

ЧАШАТА НА ЖИВОТА

В града живеел Златан и както показва името му, бил момче-златарче. Много хубаво ковял среброто. Ще ти направи обица да трепере от хубост. Младото момиче не смее да я сложи на ухoto си. Пък едни сребърни чаши правил в турския стил „лале“, да не ти разказвам. А правел и църковна утвар, и мощохранителници, и обковки за евангелия, които са за чудо и за приказ. Това за спасението на душата си. Защото много работил за мирската суета. Но като човек мирянин, естествено, не е за осъждане. Нас всички впрочем ще ни съди друг.

И веднъж, като си седял в дюкяна, дошел^[1] при него един много важен турчин с трима сеймени и там на място му поръчал да изкове шест сребърни чаши, високи, вински, и една сребърна тепсия за поднос. И му казал какви ще бъдат чашите. Пък нашият бил схватлив, рекъл:

— Ще станат, ефенди, за чудо и приказ ще станат.

И големецът си отишъл доволен.

Дошел той наесен, както се уговорили, майсторът извадил от едно меше чашите и подноса. Гледа беят, ще му изхвръкнат очите: такава красота!

Минало що минало, дошел пак, да изкове на двете му жени по един и същ кован колан, който отпред се затваря като змия, която налапва опашката си.

Работата била трудна. От сребро да направиш хем змийско тяло, хем коланът да е плосък, да не убива. Но на Златан всичко му идео отръка. Направил той и коланите на жените.

Платил му беят богато и си излязъл.

А минало, каквото се минало, нашият Златан забелязал, че ония, сеймените на бея, много често шетат по чаршията и се заглеждат в неговия дюкян. За грабеж не можело да става и дума. Беят бил сто пъти по-богат от него.

Нямало от какво да се страхува.

Но както си работел на малкия златарски дюкян, вдигне глава и току види, че някой от сеймените наднича през пенджерата. И го гледали с едни такива зли очи.

Веднъж влязъл един от сеймените, позавъртял се, изсумтял и пак излязъл. А Златан с кожената престилка и с папуците изскочил подире му:

— Абе аго, какво съм направил, какво има, та сè се въртите пред дюкяна ми. И чашите, и коланите изковах, както ми бяха заръчани. Нито от среброто съм скрил нещо, нито от камъните. Всичко теглихме с бея на везната.

Сейменът не му казал нищо, само го изгледал с лош поглед, връщен се и си отишъл.

Пък на следващия ден тримата сеймени пак минали край дюкяна, но не надзърнали.

А на следващия ден минали. И тримата надзърнали през вратата.

И един ден ето какво станало. В дюкяна влязъл пак един от сеймените и махнал с ръка на калфите да излязат. Пък те само това и чакали.

— Виж — рекъл на турски сейменът. — Голям страх ти сторихме, пък ти не избяга. Агата ни каза да ти речем да престанеш със занаята. Залови се за друго: земята ори или за търговия. Пък повече сребро да не хващаш.

— Че как така да не хващам.

— Агата не иска да направиш и другому, каквото си направил за него. Иска майсторията ти за него да остане. Пък ако не, видиш ли пушката? Едноока е, но затова пък точно вижда. — И си отишъл.

Пък Златан почнал да се вайка след него:

— Че как да си оставя занаята, когато ние сме си златари, откакто се помни. Прадядо ми е направил гривна на ханъмата на първия паша, дето дошъл да седи на земята ни. И на старите боляри, на бана и на баницата са направили украси. Че как да го оставя, когато ми е тука душата...

А оня вървял сърдит, не се озърнал, не отговорил.

Почнал да мисли Златан какво да прави. Но дълго не мислил. Един ден по икиндия влезли тримата в дюкяна му и му направили знак да се стяга, да върви с тях.

— Свърши се — рекъл си Златан, метнал синьото сетре, оправил си силяха и тръгнал пред тримата ни жив, ни умрял.

Минали край църквата, а той вътрешно се помолил да е лека смъртта му. Минали край новата часовникова камбанария, а той се простил с нея, като със сестрица. Минали тримата покрай табиите и излезли из града.

Много не ходили. Спели в една колиба и там нощували. На сутринта пак го подкарали и право към планината. Дошли ей тука на онази поляна, по икиндия. Свалили го на земята и почнали да го бият с прикладите пред очите на монасите. Пък те не знаели нито кой е, нито защо го бият.

Били го с прикладите на пушките и когато решили, че са му взели душата, отишли си.

Пък никой от монасите не посмял да отвори голямата кована порта, да внесе тялото му.

Ударили монасите камбаната и останали на всенощно бдение. Молели се на св. Никола, наш закрилник, ако е зъл човек, душманин на хората, битият да загине! Ако е човек-християнин и праведен, да се спаси.

Цялата нощ се молили.

А на сутринта отишли да го видят — мравките го били налазили: „Този — рекли — няма да го бъде“. Но нали е човешина, нали в монаха живее притчата за добрия самарянин, внесли човека в една килия, измили раните му с медена вода и видели, че живее.

Две седмици било златарчето между живота и смъртта. А да го напусне душата му, и пак се върне! Пък монасите драли овци от манастирското стадо, завивали бития в кървавите им кожи. Така го и спасили.

Дошло на себе си златарчето и изплакало на игумена своята неволя.

А игуменът рекъл:

— Сам бог е вложил в ръцете ти дарбата на златото. И който е против дарбата ти, е против бога. Да не му е просто!

Така златарчето Златан останало в манастира. С монасите се моли в църквата, с тях оре, с тях се храни.

А веднъж се явило то при отца игумена и рекло:

— Не е спокойна душата ми. В къщи вече знаят къде съм, пратиха ми хабер тук да стоя. Ще остана. Но не съм ви за оран — двете ми ръце непрекъснато търсят чукчето и малката златарска наковалня.

И тогава ходили монаси в дома му, прибрали от дюкяна му, вече затворен, едно-друго. И прибраното донесли тук. И златарчето си направило килия до магерницата с пещ и каквото трябва и почнало да кове за манастира.

Станало това, което го няма никъде — манастирски златар. Тук, разбира се, пръстени, гривни, обици никому не са нужни. За това пък обковки, мощохранителница, дарохранителници, потири винаги трябват. И той такива работел. Неколцина от братята, на които този занаят иде отръки, взели да му чиракуват. Така се родили нашите монаси златари, които години ковали сребро в манастира. Прочули се, че почнали да идват от други манастири, да искат да им се направи това-онова.

Златан прекарал сред братята десетина години. Идвали жена му и синовете му да го видят на големи празници. Жена му се върнала при братята си и гледала децата при жив баща като сираци. Защото за работата си в манастира, както е с всички, Златан получавал само еднаchorba, манастирска. Така се живее тук.

Един ден дошла вест, че този, беят, който искал да го трепе, за да не прани никому другиму хубави работи, умрял от невярна болест. Така умират всички насилици. Златан си взел торбичката и се върнал със синовете си, които били пораснали в града.

Отворил той стария дюкян и пак запяло чукчето върху малката наковалня. Хората се тълпели в дюкяна му да го гледат, като че бил възкръснал. Зер имало и такива, които забравили, че някога е бил баш майстор. Човешката памет е кратка.

Но виждаш ли какво станало? Нямало го вече стария майстор. Златан не бил вече предишния златар. Абе хубаво ще ти направи и гривна, и обица, но не греели вече неговите работи с онази чиста радост, не треперели от красота в ръката на человека.

И за него казвали: „Беят го уби“. В смисъл, че той убил у человека майстора.

Стигали тия думи до ушите на златарчето, а то само ще се усмихне.

— Нищо — казвало — нужни са всякакви майстори. И по-първи, и не толкова добри.

А то каква била работата. Майсторчето се бояло да прави хубави работи като преди. Все се бояло да не би историята из се повтори. Друг да иска да му вземе живота, за да не прави и за другите.

В душата на майстора останал един страх. Самото негово изкуство, което е благодат за човека, се обръщало против него. Ня мал животът му враг, по-голям от собствените му ръце. Да речем, тези ръце ще изчукат някой красив потир, а този, който купи, от благодарност ще търси начин да го убие.

Ето защо златарчето, дето се вика, разваляло само работата. Почне я добре, а няма да я доизкусури. Но въпреки това търсели го хората, поминавал. Пък той, Златан, не искал вече нищо друго: да го оставят да живее, да се радва на синьото небе, че и на божията светлина.

Пък синовете му като пораснали, не им дал да работят златарство. Пратил ги по други занаяти: кой абаджия, кой кундурджия. За аба и за кундури никой няма да стане жертва.

Ходили хора при него, плачели се, окайвали го, молели го да се сети за старото си майсторство, да направи нещо, което да напомня за голямото му прежно изкуство. Златан само се усмихвал: „Не знам, каже — как се прави“ или „забравил съм“. Тънка работа не хващал. Боял се човекът да създава красота.

Така мислели всички. Пък Златан, като останел сам, хващал чукчето и изкарвал някоя сребърна работа като дантела. Всякакви чудесни правел за себе си, но ги оставял в едно желязно сандъче да ги намерят след смъртта му. А след смъртта му наистина се намерили.

Но докато бил жив, за това никой не знаел — нито жена му, нито децата му. До седемдесет удара с приклад броили на Златан, когато турците го били и изпаднал в несвяст. И когато оздравял, решил, че това е знак: че до седемдесет години ще живее. С такава мисъл живял.

Както работи, току ще остави чукчето и ще се замисли. Па ще каже: „Хубав е божият свят“. Или ще каже: „Хубаво е да се живее“. И с всички бил много добър, все повтарял, че животът е даден веднъж на човека и затова велик грях е да се отнема живот.

И веднъж, вече човек на години, дошел на гости на манастира. Още бил жив старият игумен, онъ, дето го приbral от поляната.

— Отец — рекъл, — донесъл съм подарък на манастира от благодарност за стореното добро. — И извадил от дисагите една висока сребърна чаша.

Плеснал с ръце игуменът, като видял такава хубост. Извикал някои от братята да ѝ се порадват.

Чашата била цялата в цветове и плодове, кованы, искали да кажа. Но не били рисувани, а се издавали един пръст върху дръжката и върху горната ѝ част. Пълзели едни лози по нея, цъфтели едни цветя, птици кълвели зърната на лозницата и кацали върху крехките стръкове.

— Ама това не е чаша за причестение — казал игуменът.

— Не е — казал златарят. — Това е чашата на живота.

— Как така — казал игуменът, — чашата на Възкресението?

— Не — казал Златан. — Това е чашата на живота. Тя е за хората, докато са живи и здрави, да пият от нея вино или вода, какъвто им е нравът. И да чувствуват как питието протича по всичките им жили. Тази чаша е да я държи в ръката си човекът, додето е бодър. Тя не е чаша на причестението — чаша на живота е тя.

Турили я на светия престол, защото къде да я турят? Но в нея никога не сипвали вино за комка. Само ако някой се разболее, му давали да пие от нея: медовина, малиново вино, че дори и чиста ракия. И е имало случаи болните да се поправят. Защото тя е чаша на живота. И аз съм пил от нея. Вкусът и на водата, и на виното е друг. И ще ти кажа защо е така: погледът се упива от нейната красота и соковете на плодовете текат по жилите на човека, както сокът тича в стеблото на младата лоза.

— Наскоро след това господ го приbral при себе си. Но на плочата, дето я сложили на гроба му, издялали по негова молба една такава чаша. Както на други правят на плочите рало или ножици, според занаята — може да им потрябват на оня свят, макар там никой да не оре и да няма терзии.

И виж какво си мисля: когато Златан се съвземал там, след оня бой, който е трябало да бъде последен, когато мравките са го налазили, стигнала е до ухото му песента на радостните птици. И той е залюбил завинаги тази песен.

Любовта му към грешния мир е била греховна любов. Човекът не трябва да обича този мир на суетата. Ето защо не слагат в чашата на живота вино за комка. Но пък кой наистина може да обърне гръб на божия мир, на прекрасните звезди и на белите цветя на поляните? Ето защо все пак пазили едно столетие чашата на живота върху самия престол. Тази чаша, тя сбърка и иноците. Нито да се разделим с нея, нито да я махнем.

— Кажи, толкова ли е красив животът, че ни заслепява, или ние само си мислим така? Ти си чел много книги, кажи, просвети ни. Да мразим ли грешния мир, или да живеем като Златан,ечно с чашата на живота в ръка, вечно жадни за всяка негова гълътка? Или това е наша човешка измама. Кажи, ти си учен, чел си повече от нас непросветените, просвети ни...

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. [↑](#)

„КАТО ИДЕАЛА ОТ ПОЛЕТО“

— Много са малко центровете на старото щампарско изкуство!
— Това са ми казали, това съм научил. — Били те: Свети Иван Пусти, Рилският манастир, град Самоков. Имало сътни данни и за други центрове. Тук-там по манастирите, казаха ми, са се опитвали, пък и в градовете. В нашия град сигурно се знае за един майстор Кою, от когото са останали две щампи. Едната е малка, 20Х30 см, другата е голяма, както са си въобще щампите.

Нашият Кою въобще е донесъл това изкуство от Самоков, където е учили печаторезство при един от тамошните майстори. И той въобще трябва да се мине към самоковската школа. Но е живял и работил тук, в нашия град, от вратата на дюкяна си е гледала хей оня, снежния калпак на Рила.

В една от щампите му, в малката, естествено, за фон служи Рила. И на преден план е, разбира се, рилският светец. Под краката на светеца са нарисувани само едни камъни, покрити с лишеи и мъх.

Майстор Кою е бил много талантлив човек, това може да се види и от двете останали щампи. Нещастие е, че не е продължил. Изглежда тукашните хора предпочитали рисуваната икона. Щампите наистина били много по-евтини, но нашият град бил богат. Ще бръкне подълбоко в силяха, ще извади пунгията, ще наброи на майстора 100, че и 200 гроша, и ще купи най-хубавата умилиителна икона.

Ама и аз как го казах. Както знаеш, никой не е правил икони ей така. Иконата винаги се е поръчвала. Тя се е правила точно за покупателя, който е казвал и какво иска, че и как иска. И майсторът е правил иконите си според вкусовете, да кажем, според предпочтенията на клиента.

При иконописеца не е като при бакърджията. Влизаш, намираш готова стока, вземай, каквото си щеш. При него всичко е поръчка. Пък иконописците не са имали и дюкяни, поне в нашия град. Иконописците са работили у дома си.

Виж защо в града ни не се е развило щампарството. Като си купим двамата щампи, и двамата имаме едно и също. Каквато е твоята, такава е и моята. Пък тука всеки искал да бъде личен човек. Нито пищовът ми да прилича на твоя, нито силяхът ми, нито къщата ми, нито жената ми. Така че на майстор Кою щампите ги купували селяните. Селяните един от друг не мож да ги различиш, всички се казват или Иван, или Стоян. Викни по него: „Иване“, ако не се обърне, викни: „Стояне“, тогава сигурно ще каже: „Кой вика“.

Селяните били и бедни. За пет гроша, за десет ще има той щампата, ще я сложи в ъгъла на собата, ще се кръсти и ще се моли на щампования образ.

Е, да, ама, да ти кажа, щампата си има своя красота, каквато иконата няма. Това е играта на черно-белите петна, дебелата красива линия... Но ти сам разбираш от тия работи, та какво да ти обяснявам.

За майстор Кою ми е думата, който е бил и мой прадядо.

По едно време се оказалось, че в града няма при кого да чиракува. Всички дюкяни си имали чираци. И златарите, и железарите. А вуйчо ми чул за печаторезците в Самоков, че добри пари изкарват, че правят печати и за турци, и за евреи, и за българи, че не знам си какво още правели и въобще за всичко ги бивало. Качил се той на един кон, качил Кою на другия и без да познава някого от самоковците, направо в града им. Дал момчето на едного дюкянджия, условили се, че ако детето събрка, няма да го бие, а ще го върне на майка му и че ще спи в дома на майстора, па се върнал.

А онзи, майсторът, не се помни името му, но се помни, че бил душа човек. Все пеел и само смешни неща разказвал. А чираците от смях ще се порежкат. Работели те с едни много остри ножове и длета, защото чимшировото дърво е твърдо и трудно за рязане.

Пък малкият Кою в доста късо време напреднал. Майсторът почнал да му възлага трудни работи, какви, не знам. Но вече калфа, Кою направил по рисунка на Иван Образописеца една матрица. А пък матрица за икона да направиш, е много трудно, че дори най-трудна работа. Защото ореховото дърво — твърдо като желязо. Мъчна работа е това. Ако не вярващ, оптай.

Та него по-рано от другите калфи го опоясали за майстор. И щом го опоясали, взел си хака от майстора, оня дето винаги се смеел, и се върнал в нашия град. И тук отворил дюкяна си.

Чудя се кому ли е рязал печати. Знам, че е направил за двете църкви. За училището е направил, знам. За читалището също е направил. За всички църкви по селата, пък и за някои по-първи хора. Стотина негови печата знам. Но сто печата нима са работа за цял живот? Сигурно са идвали при него и от по-далечни краища, защото занаятът му бил рядък. В града бил единствен и го записали в лонжията на златарите. Има го в златарската кондика. „Да се знае кога кундися Кою майстор, лето 1868...“

Ти знаеш работата на печаторезците, нали? На печата си има винаги надпис, че и година, ако трябва, индикт или с арабски цифри. И ще има непременно някой знак, мъничък, който се много мъчно прави. Роза някаква, при евреите звездата, при турците полумесецът. Ти вземи тия работи да ги изучиш, че никой не ги е пипал досега. Харесват ти на тебе тия работи, виждам как ти святкат очите, че и ръцете ти потреперват. Не си имал късмет да се родиш по времето на големите занаяти, че да сложиш онай ми ти кожена престилка, да седнеш на тезгяха, да ковеш и да пееш, душата си да насиши с благодатта на изкуството.

С тази благодат честит бил майстор Кою. И тук той се опитал да създаде щампарството. Не правил халкография, както й казвали, правил дърворез.

Как и кога направил свети Ивана, не се знае. Но за другата, света Богородица Одигитрия, ще ги разкажа. Ама ти не записвай всичките ми думи, че ме дразни. Чуй да ти разкажа, гледай ме в очите, пък после у дома си записвай.

Каква е първата работа на майстора, като кундиса на дюкян? Ами да се ожени, къща да вдигне, челяд да гледа! Защото така е нареден животът. Моят баща ме е родил мен, пък сина ми е роден от мене. Да се не свършва животът. „Любете се и множете се“ — ето какво е писано в Евангелието.

Майстор Кою много придирял. Тази мома не ще, онази не му харесва. Бре, ще остане стар ерген. И майка му, горката, все го молела: „Зашо не взема тая, защо не взема оная?“ Искала си отмяна в къщи жената. Да има кого да нагълчава. Днеска невестата, утре внуките.

А пък Кою казвал:

— Не ми харесват тукашните моми, че са прости и глупави. Виж самоковките с каква свила ходят, как са облечени, че как са отрупани

пръстите им и ръцете им в пръстени и гривни. — Така хортувал. Самоковките не му излизали от ума.

Тукашните моми обичали да оглеждат неженените майстори, че и калфите. Ще се наконтят, ще се нагиздят, ще вземат някоя тетка или вуйна, пък току ще щукнат по чаршията. Влизат в дюкяните, пазарят си, стоката оглеждат и хвърлят огнени очи, без биля да се червят. Момите трябва да се женят — няма вечно моми да стоят я!

Пък в неговия дюкян, в дюкяна на печаторезеца мома какво ще търси? При него се отбивали попове и книжевници^[1], молли и равини, все учени хора. И така в дюкяна му момински крак не стъпвал.

Пък него много не го било еня. Имал той лошия навик да ходи по ханищата. Ама ти не знаеш какво значи това. По ханищата имало жени. При тях ходил младият майстор любов и ласки да търси.

Майка му била много кахърна: лоша болест може да хване, че и момите утре няма да го искат, може да се запие, което също не е хубаво. И веднъж извикала стария поп Ставри да дойде у дома ѝ с епитрахила като за водосвет, извикала и сина си да си дойде по-рано и там двамата го заклели по ханищата да не стъпва. Теглил се Кою, ама къде ти. Ни попът, ни майката отстъпват: „Закълни се, да не те прокълнем!“. Заклел се. А клетва престъпва ли се? Че ти знаеш ли как градът е гледал на клетвопрестъпниците, няма значение каква му е клетвата? Като на молепсан. Никой няма да ти прекрачи прага, ако клетвата си престъпиш. Господи, какви хора са били!

А нашият? Няма вече вино, няма млади невести. Харесват ти, не харесват тукашните моми, избирай! Ако не щеш, вземи самоковлийка, ако тя те вземе, разбира се. А по онова време мома да напусне своя град и да иде в друг, такова нещо не се било чувало. Всеки си седи на града, дето е роден, където баща му и дядо му са стояли на чаршията.

Момата се казвала Неделя — прабаба ми. И имала тя едни тънки вежди, пиявици. Пък била бяла и розова в образа си. И все надолу гледала, като минавала през чаршията с едно джубе с две червени лисичи кожи.

Видял я Кою и много я харесал. Пратил свати, но му отказали. Била тя мома от високо коляно, голяма зестра имала. Чеиз дванайсет сандъка и една кесия жълтици. Пък герданът ѝ бил от три реда пендари. Само с него можели три къщи да се вдигнат.

Плашил Кою, че ще забегне, ще стане харамия, ако не му я дадат. Казали му: „Прав ти пътят“. Плашил да ги пали. Рекли му: „Опитай, че да видим!“ Въобще нейният баща и нейните братя не били хора, които лесно могат да склонят, да отстъпят.

Майстор Кою все си мислел за момата, все слушал какво се говори по чаршията, дали не са я обещали някому — с тревога на сърцето живеел.

Градът не ти е селото — чорбаджийската дъщеря за вода не ходи, не можеш да я срещнеш на чешмата. Вода носят слугините и слугите. Не чакай да видиш болярката на седенки, да я задяваш. Тя седи на високия чардак, шие на гергев и звънко се смее с дружките си. Е, като минаваш, може да й падне китката. Но минавал Кою, а нейната китка не падала.

Научил той, че тя знае за неговото ходене по ханищата, та изобщо дума не давала да й се каже. Излязло му и име.

Така че майсторът тропал с кундурите си по калдъръмите, разлайвал псетата и влизал в дюкяна си да майстори. Добри пари печелел. И това се помни.

Но ето какво станало веднъж.

За Лазаровден и тя излязла с другите моми да пее на полето и да играе с тях, че да растат по-високи житата. Пък на него му се случило този ден и той да се повърти по къра, макар че майстор, земя той нямал и не обработвал. И както идел, видял я да върви пред другите моми с венец на главата. И толкова било бяло лицето ѝ, толкова големи и черни очите ѝ, че на него му се сторила като светица някаква. А Кою казал: „Добра среща“. А тя му казала: „Дал ти бог добро“. Такъв е обичаят.

Ходил майсторът по съседните села, види се, продавал на селяните отпечатъци от щампата, или печат за някоя община, за някой от селските кнензове да прави. Три дни се губил и през тези дни тази, момата, Неделя, бъдещата му жена, не му излизала от главата. Все я виждал като светица ли, като Богородица ли, как иде от безкрайното поле.

И като се върнал в дюкяна, оставил печати, едно-друго, дето имал да го работи, и седнал на ореховата дъска.

А щампа се прави така. Майсторът първо я рисува на лист хартия. И само след като я нарисува на листа, почва да дълбае

рисунките на ореховото дърво.

Направил една одигитрия, допоясна, а зад нея широко поле. Като погледнеш, ти се струва, че тя, както е допоясна, идва от самото дъно на полето, извървяла е един безкраен път, за да дойде до тебе, да ти се изпречи пред уморените очи, да те пита прочел ли си молитвата си.

Другите щампари ще ти направят одигитрия, такава с благославящи ръце и толкова. А той виж какво се сетил: Богородицата идва при тебе, уморена, след дълго ходене по зелените ливади. А в

дъното може да се види съвсем като истинска Рилата. Значи тя е ходила по тия, по нашите земи.

А калфата, който работил при него, Стоян, един ден не се стърпял и рекъл:

— Бачо Кою, че ти биля си направил нашата Неделя, хубавицата. Чи тя ѝ много убава бе.

Стоян не бил от нашия край, отдалече бил, и говорел не по нашему, че ние не викаме „чи“ и „биля“. Ние викаме „бре“ и „ами“.

А Кою помълчал, помълчал, па рекъл:

— Ами тя е. Богородица исках да направя, пък виж какво излезе. Аслъ все тя ми е в главата.

И после като изрязал иконата на дървото и като почнал да слага листа в стегалката, пресата де, и да вади щампите, приликата била дори по-голяма.

И му ги купували. И едни викали: „Видял я, като идела от полето!“ А други викали: „Коя е видял, като идела от полето. Богородица ли?“ „Богородица“. „Ами, Богородица! Видял Неделя, като идела от полето. Нея и направил.“

Простите хора, то се знае, идвали да го питат: „Ако си направил Богородица, кажи, че да ѝ се молим. Пък ако си направил Неделя, кажи, че е грехота на човек да се молиш. Па ни върни и парите.“ А Кою викал: „Богородица видях, нея и направих“. Повечето, разбира се, му вярвали. Пък някои само, по-учени, се подсмивали.

Ако ме питаш мене, да ти кажа, работата е много по-проста. Тукашните момичета са миловидни, приличат на икони. Пък Неделя била още по-миловидна, с онова обло лице, с оння хрисим образ. Видял съм и други икони, не щампи, а нарисувани, за които може да се каже, че е пак Неделя. Приличат ѝ.

Е, на майстор Кою тази прилика на тукашните момичета с иконите е подействувала повече. Пък аз мисля, че той си е направил Богородица, а после се е разприказвало.

Както и да е, а това дошло и до ушите на красивата Неделя. И тя пратила един от братята си щампа да ѝ купи. Мъжете са глупави, пък братята и бащите последни се усещат. Та дошел брат ѝ, платил дванайсет гроша, купил щампата на сестра си. Сестрина дума отказва ли се?

Пък тя, Неделя, като се видяла на иконата, харесала се. Друга да е, ще го вземе, ако щеш, за светотатство. А тази, баба ми, била пешкин жена. И на нея съм се метнал и аз.

И толкова се харесала, че изпратила една вуйна да каже на Коювата майка да дойде да я иска от баща й. И пак ходили да я искат, този път с епитропа начело. И пак им било отказано. Добре ги посрещнали, види се, заради епитропа, кафе ги черпили, че и бяло сладко, пък момата не дали. И тогава Неделя, пешкин жена, пратила пак вуйна си да каже на Коя, че тя, Неделя де, ще му пристане.

И се уговорили така. Той ще отиде по работа в Самоков, пък тя, преоблечена като момче, ще се качи на коня, та и тя в Самоков. Ще остане при него, а на другия ден ще се венчаят, и то не в черква, а у къщата на този, при когото е отседнал.

Така и станало. Отседнал Кою при едни хора, негови достове, пък на другия ден по обед се тропа на портите. Гледа Кою, един левент момък слиза от една врана коня, рекъл си, кой ли ще е. Чакал Неделя, пък не познал, че била тя. Там за пръв път се видели и още същата вечер, преди да се венчаят, майстор Кою й взел девството. Така се прави, когато момата пристане или когато я крадат. Та ако дойдат близките й и рекат да попречат, да не може! Момата не е повече мома. Пък такова нещо е голям срам. Такава мома я женят за вдовец, че никой не я иска.

А на сутринта свещеникът дошъл в тях, у дома им, и там станало венчилото, не в храма.

Като научил баща й за тая работа, казал: „Аз и двамата ще ги убия“. Пък не ги убил, смилил се. И на Коя дали зестрата. Така и майка му получила отмяна.

А живяла Неделя щастлива и прещастлива с мъжа си. Шест деца му народила. Пък за Кою се помни, че бил много салтанатлия. Особено като взел и зестрата на жена си. Хранел най-хубавите коне в града и излизал облечен целият в сърма, с висок калпак, с ален пояс и със сабя у пояса. Не бил страшилище, нито клал, нито убивал. Само така, за салтанат. И го обичали, че е салтанатлия. Пък турците за това ги било яд. Зер само те разбират от салтанати.

А щампата вървяла. Мине не мине, току някой влезе в дюкяна му, купи си от щампата. Майсторът ги държал повити в хартия на единния край на тезгяха.

Повече щампи не правел. Неделя го зарекла друга да не прави. Слаб му бил ангелът на Коя. Току вземе и друга да изографиса. За срамотиите. И го зарекла жена му Неделя и тя по хановете да не е стъпил. Пък какво ще ходи по хановете, като имал най-хубавата жена в града!

Всичко това е минала работа. Умрели и двамата отдавна. Неделя преживяла Коя и все за него говорела. И щампата, дето й викат „Като идela от полето“, била все в ъгъла на собата й зад кандилото. Баба Неделя се спомина през Балканската война.

Искам да кажа, няма ги вече хората, само преданието останало. И ето какво ще ти кажа. Миналата година идва професор някакъв, че вадихме пак отпечатъци от матрицата. Пък такива не са вадени повече от петдесет години, много хубави станаха. И аз му разказах, каквото зная.

А той си намести златните очила и каза:

— Няма ги хората, наистина, мъртви са, но историята на любовта им е жива. Това — каза, — гражданино, е изкуството. Умира човекът, творбата е непреходна. Преходен е самият човек — безсмъртно е неговото майсторство, живите му чувства.

Така ми каза, кълна ти се, аз, който учени приказки много не разбирам. Та виж сега какво ще те питам: „Ама наистина ли тази, Коювата щампа «Като идela от полето», наистина ли е такава, каквато каза професорът, вечна? Наистина ли ще се помни тяхната история до свършека на този свят? Ама наистина ли тях двамата ще ги помни бъдещето с благодарност, защото жената вдъхновила мъжа, а той пък имал дарбата да се вдъхновява? Ама наистина ли тия двамата няма да бъдат забравени никога?“ Успокой ми мисълта, отговори ми.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. ↑

СПОМЕНИ ЗА МАНАСТИРА

За манастира „Свети Пантелеймон“ пътят дълго се провира през ждрелото на малка река. Ако е пролет, реката пее и бяга бяла по камъните. Ако е лято, една тънка струя едва шурти. Но тогава пък широките брястове шумят упоително. Така че пролет или лято, човек не усеща как стига пред старата висока манастирска порта.

Тука спирате и обезателно чукате с желязното чукче върху звънящата врата. Трябва да чукате дълго. Монасите са неколцина и повече са оглушали. Тези, които не са, все така се случва, че я са в градината, я се молят.

Зашо е този страх у монасите, защо затварят винаги вратите за обетованото място?

Всичко на този свят си има причина. Каква е тук причината, научих от отец Яким, висок, строен калугер към петдесетте, който напразно прекарваше времето си в тази обител в молитви, да му се простят грехове, каквито той безспорно не беше направил.

Стара традиция, семейна. Век и половина в тяхното семейство винаги по едно момче е давано в манастира. Някои от предците му са били игумени — велика чест за неговото семейство.

Така и него го бяха дали невръстен тука. „Пък човек свиква с всичко — каза примирително отец Яким, и аз с манастира.“

Но не бе отец Яким консервативен човек. В килията му имаше радио и той беше прокарал електричество в светата обител. Да си не вадят очите братята на лоени свещи. И там слушаше с часове концерти — дори ме удиви с музикалното си образование и надареност.

Отец Яким, който бе направо голям специалист във византийската и старобългарската вокална музика, си бе дал труд да изучи европейското нотно писмо. Сам бе транскрибирал в ноти множество древни запеви, че и някои от творбите на знаменития Кукузел. И поощрен от не знам кой си, беше си дал труд да мине първо една елементарна теория на музиката, а после и трудните дисциплини на хармонията и контрапункта. Голям почитател на Римски-Корсаков и

на Бородин, отец Яким прекарваше в килията си в слушане на големите руски композитори. Западните, с изключение на Бах, му се струваха светски. Пък руските, поради славянския мелос, той отнасяше някак към своя музикален мир.

— Заключваме — каза отец Яким, защото така е наредено. Първият човек, който е живял и този манастир и го е въздигнал, постъпвал някога така. А той заключвал манастира, защото някога сам бил разбойник. От разбойничеството му останало това: недоверие към хората. Ще ти разкажа историята му.

Отец Евдоким, в света хайдут Велко, има престранна история. Той не излязъл в планината да мъсти или за нещо подобно. Омръзнало му да крета край овцете, да слуша приказки за змейове и за лами. Искал да отиде някъде по тая земя и да стори нещо. Пък то светът около него се оказал заключен със седем ключа и да избяга от овците^[1], имал една възможност: сам да коли овчарите и да ги обира. И така постъпил — тръгнал по пътя на разбойничеството.

Хубава и славна легенда по тези места той не оставил, докато не вдигнал манастира. Тридесет години хайдутувал и много зло сторил и на турци, и на българи. Дете в майка разплакал. Главорез!

Съbral той много злато и го криел в пукнатината на една скала. Само той знаел мястото. Раствяло златото в торбите му и раствяла тревогата в хайдутската му, по-вярно, в разбойнишката му душа.

Веднъж спрели някакъв керван. И като го обирали, дошли до една кола, в която нямало стока, а само дървета някакви, и то нещо си резбосани. Учудил се хайдут Велко и запитал стопанина:

— Ти тия дърва за какво и закъде си ги помъкнал?

А оня рекъл:

— Майстор съм, Векил ме думат, знаен съм навсякъде. Къщи дигам, манастири и църкви зидам, че може и мостове. Пък на един чорбаджия правим къща в града. Отсякох тези борове към нас, че такива насам не растат. Пък в къщи взех, им направих и украсата. Да не стоя с ръце в джобовете през зимата. С тия дървета ще подпирам навеса и покрива, високи и стройни са. Долу им подлагам големи четвъртити плохи, пък горе виж каква украса правим. Два аршина с резба. За чудо и приказ.

Говорел майсторът и гладел с ръка дърветата. Видно било, че не го е страх.

Пък хайдут Велко го било най-много яд на такива хора, които не се страхували от него. Тях той убивал. Да трепере всяка паланка, всяка къща от него! За това живеел; за страха на другите.

— Ти — рекъл хайдутинът, — какво? Май не те е страх от мене?

— Че какво да ме е страх — рекъл майсторът, Векил де. — Виждал съм и по-страшни от тебе. Да ме убиеш можеш. А можеш ли да убиеш името ми? Знаят хората кой е Уста Векил. От Балкана до Стамбул са ми къщите, дето съм ги правил. Дванайсет църкви и манастири са направили ръцете ми. Можеш да ме заколиш, пък душата ми не можеш да вземеш. Ще лети душата ми над белия свят и ще се радва на това, което ръцете ми са направили. Така да знаеш: майстор от хайдутин не се бои!

Всички в дружината рекли: „Свърши тая. Войводата сега ще го заколи.“

Но не трепнал хайдут Велко, не се наежил, не извадил ножа си от сияха.

— Не си ербап — рекъл, — да беше ербап, щях като пиле да те заколя. А че не те е страх от мен, прощавам ти.

— За прошката и за това, дето не ми вземаш живота, ти благодаря — казал Векил, — благодаря ти, дето не ми зачерни къщата. И ако някога заправиш дом, търси Уста Векил. Къща ще ти направя като конаци, като царски палат. Да тича челядта ти по стълби и по чардаци, да ти весели сърцето.

Така се разделили. А на хайдут Велко паднал камък на сърцето. Сетил се той сега де, че жени е имал по ханища и по колиби, ама собствена жена и челяд нямал. Пък било минало времето да ги има тепърва, тепърва да ги отглежда. Къде, в кой град ще спре и къща ще вдигне? Знаели го хората кой е — с камъни ще го убият, а не камъни ще му карат дом да строи, дувари да вдига.

Три години хайдут Велко носил една мисъл в душата си. Три години не се усмихнал, три години не слязла ръката му от костената дръжка на кривия му нож в пояса. А на четвъртата съbral дружината, своите главорези, на една поляна и им казал така:

— Било каквото било, много път извървяхме заедно, много палихме заедно и клахме заедно. Много зло сторихме заедно. Такъв е този свят. Но има и друг. И там няма да ни простят. Та реших аз с вас да се прости. Тук оставате вие, аз отивам в насрещната планина. Ще се

моля денем и нощем, каквото може да ми се прости, просто да ми е. Пък вас ви заричам, дето сте ми били толкова години акрани, кракът ви да не минава дола. Отсреша аз ще вдигна манастир с парите, дето ги натрупах. Който дойде да се моли, да заповядва. А ако някой намисли кръвнина, помнете, че и монах, хайдут Велко оставам. Кръвта му ще изпия.

И извадил там своето злато и дал на хората си половината.

Пък то на всички омръзнала кръвнината, поделили си те имането и се пръснали. Всеки да си търси късмета.

А хайдут Велко дошъл в отсамния дял на планината и изbral това място, защото тук той нито агнета ял, нито кръв проливал. И станал истински монах. Нито го някой ръкоположил, пито благословил. Хайдутин, всичко на своя глава правил, и отшелник, също така!

Селяните, дето научили за превращението му, разказвали, че Богородица му се явила. Поради своята простота. Тя, нашата закрилница, на свети люде не се явява, та на този кръвник. Защото той все още свети дела не бил направил. И като излизали в планината, селяните се отбивали при него. И храна му носели. Я торба житце, я буза сирене, да се моли за тях на светците, наши закрилници, за селските им души.

Пък той им казал майстор Векил да търсят и да му проводят, че голяма работа замислил. Майстор му трябал. А друг майстор не искал да чуе. Искал Уста Векил, чието име е знайно от Балкана до Стамбул, който вдигал къщи като конаци. Да ходят да го дирят по сброве и панаири да питат — без него да се не връщат.

И ето на втората пролет пристигнал Уста Векил на катър. Самарът му един такъв от тънко жилаво дърво и целият в маниста и пискюли. Калпакът му висок такъв, в силяха му не пищови никакви, а жълт пиринчен дивит. В торбата му три нови тафтари.

Срещнали се на поляната, поздравили се. Хайдут Велко само по една власеница, със сплетена в плитка бяла коса, препасан с връв. Ни оръжие по него, ни кама, ни пищови.

— Господ те проводи — казал хайдутинът. — Тука на това място искам да дигна манастир. На името на Пантелеймона ще бъде. Така съм намислил. Манастир с църква, камбанария, с покой, с широки чардаци и с висока стена. (Нали помнел разбойниците!)

Пък Векил майсторът казал:

— Добре си решил и нека е за успокоение на душата ти. Но много пари ще са нужни, хайдутино, че тази работа е скъпа. Една тлака чираци и калфи трябва да докарам от тия, дето знаят всеки камък да секат и прави зидове да дигат.

— Пари ли — рекъл Велко. — Ти пари само искаш. И влязъл в колибата и донесъл дванайсет кесии все злато и четири пъти по дванайсет сребро.

— Ще стигнат ли?

Огледал парите Векил, пък рекъл: „Ще стигнат“. Грешни пари са това, ала за манастир и такива стават. За манастира всяка пара е свята и пресвята.

— Вземи ги — рекъл хайдутинът, — няма да ги броя. Една пара да вземеш за себе си, ще отговаряш пред оня на небето.

А селяните, дето били там, го попитали:

— Как не те е било страх да криеш толкова пари в колибата?

Рекъл им Велко:

— Тия пари отдавна нарекох на черквата. Такива пари никой не смее да пипа.

И още на следващата пролет пристигнал майсторът с тлаката. То били едни катъри, едни торби, пълни с чукове, отвеси и железни длета, брадви, бички и каквото искаш.

Настанила се тлаката на колиби и почнали високите мури да секат. А камък влачили от върха. Търкаляли големите камъни по онова, малкото дере. От заран до вечер гълч.

Мучат големите волове, дето влачили трупите, пеели чуковете по камъка. И на голата поляна, сякаш по магия някаква, като чудо се дигала черквата, дигала се камбанарията, растяла високата стена, обиколната.

И се помни вечер как те двамата стояли до огъня и си приказвали. А на Велка вече никой не викал хайдутина. Ктитора, така му казвали. Ктиторосвали го.

— Ктиторе, това да направим, ктиторе онова.

Пък той, ктиторът, с бялата гола глава, с едната власеница по него, ходел между момчетата, сам вдигал големи камъни, помогал в строежа.

А Векил водел на рабош всяка пара, пет гроша да е, ще ги запише на рабош. И мал той една торба с рабоши и всеки бил за нещо определен. И понеже бил и грамотен човек, от рабоша преписвал на тефтерите. Защото, видиш ли, на тефтер може да се запише, но на тефтер старите майстори не можели да смятат. На рабош, виж, можели да сметнат до двеста хиляди гроша.

И казвал Векил на Велко, ктитора, който още не бил отец Евдоким.

— На чираците дадох толкова, на калфите толкова. За мамалига и за чеснов лук, за сланина и за боб толкова.

А ктиторът Велко само кимал с глава. От сметки той не разбирал, а на Векил имал сляпа вяра. Няма да се омаскари такъв майстор, чието име е знайно от Балкана до Стамбул града голяма.

И една вечер, като си стоели до огъня и пекли зелена царевица в жаравата, рекъл Уста Векил:

— Много къщи и много църкви и манастири съм строил, ктиторе, ала такова чудо не бяха вдигали ръцете ми. Тук в тия бели камъни, в тези високи чардаци на покоите, в тази звънарня, дето я вдигаме, оставям душата си. И ако се случи да умра преди тебе, да чакаш седем години да изгния в земята, костите ми да пренесеш и да ги заровиш пред камбанарията. Не искам аз друг гроб. Тука ще ми е хубаво.

А майсторията на Уста Векил била наистина голяма. Виж църквата как се възправя бяла над тъмнозелената трева, виж как грее скитът между елховите клони, виж как полита стройна камбанарията към небето, виж как кръшно се възправят чардаците на покоите.

А ктиторът Велко му казал:

— Честит съм, че те срещнах, Уста Векиле. Ти ми спаси душата, ти ме накара да се замисля, че със зло човек не остава в паметта на хората.

Мислех аз отначало с крадените пари да вдигна чешми по цялата кааза, хората бистра вода да пият. Пък после си рекох: нека хората пият светлината. Защото мен самия голямо невежество ме тласна по разбойнически път, че нямах светлина в живота си.

Те много работи си хортували двамата, докато дигали манастира. Пет лета го вдигали. И всяка година, щом се запролети, пристигал Уста Векил с тлаката. И падне ли първият скреж и първата слана, ще се приберат по селата си.

И ставало така: седнат ктиторът и майсторът да хортуват, а калфите скръстят крака, та седнат до тях и все в устата ги гледат. Дума не пропускат от това, което се каже или рече. Много свети разговори се водили между стария разбойник и прославения майстор, за чудо и приказ. И за Александрията си разказвали, и ще си припомнят житията

на светците, и за ходенето на Богородица по мъките. А веднъж хайдут Велко казал, че е много страшна участта на българския род. И това се запомнило. Той, милият, помнел рода си, не го забравил. И ако ме питаш, това го е спасило.

Но всичко има край и един ден работата свършила. Тогава докарали от другата страна на Балкана, от Етрополе камбаната. И я докарали на колца, теглена от два вола, на които роговете били вапщани във варак. Такъв е бил обичаят — камбаната да я карат волове със златни рогове.

Закачили камбаната на синджира, синджира на скрипец и я изтеглили горе. И още същата вечер я ударили.

И църквата осветили сами. То се знае, ктиторът Велко, отец Евдоким никаква служба не служил, къде ти. Не бил дори подстриган. Влязъл той и казал високо на славянски „Отче наш“. Това било и цялото освещение.

Чак тогава дошъл владиката, който знаел отдавна за станалото, ала все не вярвал. Дошъл с шестима свещеници. Те запопили Велко и му дали името Евдоким, което ще рече гостоприемен. И наредили всичко както трябва да е на манастир. И калуери пратили, за да стане братството, и църковни книги, и треби, и утвар. Защото ктиторът бил прост човек и за тия работи не се сетил. Пък защо не се сетил Уста Векил, това никой не може да каже.

А владиката наредил да се направи надпис на лявата страна на църквата за това, че един човек, който е бил разбойник, е построил тази обител за успокоение на душата си. В надписа се казва: „Аз, Велко хайдутин, много зло сторих на тази земя и като остарях, вдигнах тази обител за изкуплението на греховете си. Господи, успокой сърцето ми.“ Но макар там да се казва „Аз“, надписът го измислил владиката, а един калфа само го изсякъл на камъка.

Тук бил пръв игумен хаджи Евдоким, който ходил вече на възраст да се поклони и на Божи гроб. Велики били греховете му.

А веднъж в годината идвал Уста Векил, за празника на манастира. И тогава ктиторът и майсторът правели голяма трапеза. И вино пили, и се случвало да си спомнят прежните времена. А братята гледали с голяма почит и с велико удивление двамата достойни мъже, които украсили тукашната пустощ с прекрасната като бисер обител. А Векил все казвал, че трябва да изпишат в притвора образа на

Евдокима, нали бил ктитор. И една година довел едно зографче от Странджа, което изписало портрета. Той е доста повреден, но може да се види какви строги и тъжни очи имал хаджи Евдоким, игумен и ктитор на обителта. И може да се види, че е бил прост човек, селянин от околните села. А мустаците му, разбира се, не са ястъклии, разбойнически. Те благо увисват надолу и се смесват с брадата му, която е бяла.

Но умрял пръв ктиторът Евдоким. А Уста Векил идвал и след смъртта му, вече старец, и все викал на братята: „Костите ми да пренесете тук, да слушам цяла вечност песента на реката, шепота на старите брястове, да слушам тракането на еминиите по белите плочи. Не манастир вдигнах аз, чудо направих от камъка. Друго такова чудо не съм правил и не съм видял друг някой да направи. Тук, до камбанарията, да ми бъде гробът.“

А че е направил чудо, е ясно. Идват какви ли не хора. И чужденци идват: от Русия, от Унгария, че даже и от Америка. И всички са удивени. „Архитектурата е неповторима“ — това казват. Бисер в строителното изкуство на Възраждането.

Зашо Уста Векил толкова се е старал и вложил цялата си наука? Той залюбил грешната душа на ктитора разбойник, на своя дост злосторник и някогашен главорез. В тия камъни, в тия зидове и дувари той е изразил някак мъката му и умилението му. Така мисля аз. Пък как е успял да ги изрази, не зная. Но когато надвечер камбаната удари и братята защопуркат за служба, припявайки молитвите си още от пруста, една мелодия се ражда в стария манастирски двор, една мелодия, която пеят сякаш душите на двамата: на ктитора и на безсмъртния строител.

Гробовете им са от двете страни на звъннарнята.

Седем години след смъртта на Уста Векил отишли калугерите в родното му село, със собствените си ръце изровили костите му. То след седем години какво остава от човека. И не ги сложили в костницата, както е редно, а ги закопали там отвън — по неговото желание.

Помни се как ги докарали в една селска шарена торба, пълна с пръст. Защото и пръст взели от оня, от първия му гроб.

За тях двамата много обичат да хортутват монасите. И литургии за успокоение на душите им служат. Така е останало. Благодарни са им братята за красивата обител.

А заключват здраво портите като спомен, че съзидателят на тази обител е бил разбойник. Да не се тревожи духът му, че портите могат да останат отворени, да не спомня душата му в чистилището своите хайдутски нрави. А Векил тук го имат за светец.

И някой, като направи нещо хубаво, защото братята тук са работили и напрестолни кръстове, и всякакви резби, казват: „Векилова работа“. И като почукат с тояжката по дялания камък, току кажат: „Векилов камък“. А звъннарната, която е най-хубава от всички, ѝ викат Векилова.

Виждаш ли, минало е време, кой знае какво са станали къщите и черквите, които Уста Векил вдигал по села и градове. Но най-хубавата му работа, правена тук, в планината, е останала. И с нея е останало безсмъртно майсторовото му име.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. ↑

РАЗВЯЛ МИ Е ЗЕЛЕН БАЙРАК

В нашия град всичко се промени.

Помни се идването на руските войски: кой и как ги е посрещнал, коя мома им поднесла хляба на полковника, как старците се изредили да целуват ръката на полковника, как поп Тодор служил благодарствен молебен и народът бил толкова много, че светиня му излязъл да служи пред църквата, което не е редно.

Помнят се преписвачите на книги, помнят се даскалите и иконописците. Помни се и Добрина, която знаела от баба си да шие хоругви.

Тя, милата, не само хоругви шила. Тя шила одеянията и за врачанския владика, почти невръстно момиче, който бил, ако се сещаш сам, Софроний Врачански. А неговото одеяние е особено. Врачанските владици единствени са носели пурпурни одеяния като патриарси. И жезъла на търновския патриархат носели: две кръстосани змии, които се целуват.

Та тази Добрина много добро сторила на църквата и на народа, като шила хоругви. И плащеници шила, „Успения Богородично“ — а те са по-красиви от иконите.

И тази Добрина ушила байрак на един хайдутин: Георги войвода. Тя била много стара, когато шила хайдушкия байрак, минавала по моему осемдесетте, защо вече правнуките ѝ прескачали плетовете на момите. Младите са народ нетърпелив. Правят, каквото правят, а после: „Дядо попе, ела да ни венчаеш“. Венчавам ги. Венчавал съм и трудни моми, което е за срамотиите.

Та тази Добрина знаела да шие като никоя друга. Така са я запомнили в града. Седи на високия чардак и шие. Половин век, че и повече шила Добрина на чардаците си. И кой както мине, ще ѝ извика: „Ший, бабо Добрино, да са ни шарени празниците“. А тя се усмихвала и казвала: „Шия аз, че ми е хубаво на сърцето“.

Георги войвода водил дружина десетина години. Не била голяма четата му, ала доста страх задавала на турците.

И този Георги, като ходил във Влашко, чул за думите на Раковски, че хайдутите трябва да будят народностното съзнание. Мислил той, съветвал се с учени хора и накрая разбрал какво му трябва, какво няма, за да стане четата му народна войска.

Нямал си байрактар и байрак нямал. По какво ще се познае дали са прости хаирсъзи, или са народни хора, дето са в Балкана закрилници да бъдат на раята, народни отмъстители демек. И понеже бил от града, сетил се за баба ти Добрина.

И един ден, облечен като търговец, какво ли, право у Добринини, кундисал на чардака:

— Така и така, бабо Добрино, Раковски, който е личен човек, така е казал: „Не може хайдушка дружина без знаме. Ако има знаме, правдата е на нейна страна, народът е за нея. И сам свети Георги победоносният я води напред с окървавеното си копие. Пък ако няма знаме, това са само шепа хаирсъзи. Пък аз и хората ми сме за народа. Значи трябва да ни ушиеш знаме.“

— Трябва ами — рекла баба Добрина, — че хубаво, дето сте се сетили най-после. То без знаме закъде сте. Ще ви ушие баба Добрина знаме, зелено, със сърма, да се вее над самурените ви калпаци, куршум да ви не хваща.

— Добре — рекъл войводата, — колкото искаш, ще ти платим.

— Нищо не искам — рекла старата жена, — какво ще искам. Една нива като черга за гроб, това искам. Стара съм.

Трябва да забележиш едно нещо. Баба Добрина имала очила. Какви ще са били тия очила, откъде ги е намерила, не зная. Но според спомена тия очила ставали на всички. Кой не виждал, пък имал никаква тънка работа, ходел при нея, сядал на чардака и слагал нейните очила. „Очилата на баба Добрина“ — тази приказка е останала. И ако някоя мома се оплаче, че хубаво не види, майка ѝ ще ѝ се скара: „Ась, тури очилата на баба Добрина“.

Георги войвода и той знал за очилата и я помолил да му ги покаже. Сложил ги той, ама нищо не видял, само го заболели очите. Пък баба Добрина се смеела: „Зашто са му на войвода очила?“

Говорили си те двамата, бабата и хайдутинът търговец, до икиндия, внучката три пъти кафе варила. Защото, казвам ти аз: без

кафе разговорът е вята работа. И им се усладили душите от приказката.

По едно време баба ти Добрина каже:

— Ама чакай. Какво ще има на знамето ви? Че аз кръстове шия.

Пък войводата рекъл:

— Не кръст, бабичко, макар да сме хора християни. Лъв трябва да има, че сме хора българи и юнаци.

— Нека бъде лъв — казала бабата.

Целунал й ръка войводата, уговорили се кога да дойде човек за байрака и Георги, да го няма! Излязъл от портата и сякаш земята го гълтнала.

Хайдушката работа не е за всеки!

— Ама бабата не знаела как се прави лъв. Пък не искала да каже на войводата, да не го отчая нещо. Той да си гледа своята работа, хайдутската. Тя ще му намери колая. Умна била старицата.

Дигнала се старицата на другия ден, обула си новите емении, сложила си очилата, взела патерицата, превързала се с нова свилена шамия и хайде при поп Атанас. Разказала му всичко от игла до конец.

— Не съм виждала как се прави лъв, дядо попе, не зная. Нямаш ли ти някъде по книгите лъв.

Поп Атанас се замислил.

— Нашите книги — рекъл — са черковни, лъвове не съдържат. Но ще търсим, ще питаме, ще намерим.

И скоро в града се чуло, че баба Добрина търси лъв.

— Че защо й е на бабата лъв? То на нея и магаре й е много.

Подбивали се нашенци.

Пък от Врацата дошел при нея един учител, който й показал книга, в която имало възправен лъв. Лъвът с една лапа се бил подпрял на байрак някакъв.

Такъв лъв никой не бе виждал.

А даскалът, врачанлията, бил не друг, а сам Пишурката, когато бил врачански даскал. Пък може и от Лом да е дошел^[1]. Пък не е много сигурно, че е бил Пишурката. Но даскал бил, разбрал човекът за какво ще е нужен на бабичката лъв. И веднага, като научил, дошел с книгата.

А баба Добрина го целунала по челото и го благословила като истински свещеник.

И седнала да шие знамето. Държала го тойя шев в отделна торба. И ако някой дойде на гости, бабата току сложи тая торба в краката си, пък извади друга и пред госта друго шие — хоругва. А тази истинската хоругва, байрака на дружината, скришом шиела. И внучките ѝ, и дъщерите ѝ не научили. Млади са, яли са кокоши крак. Току-виж се изтървали. Пък то работата била тайна.

Чудна бабичка, ти казвам. Аз досега я поменавам в молитвите си.

— А на баба Добрина — така се моля — дай вечен живот. Да се радва в сенките на райската градина, да слуша райските птици. Спаси я от мъките на ада, господи. Заслужила е пред народа ни.

Напролет дошел Станко, байрактарят. Взел знамето, ушито със сърма, от ръцете ѝ, целувал старческите ръце и се шмугнал в гората.

Хайдушката работа не е за всеки!

Свикал Георги войвода дружината си. Къде ще я свика. На Хайдушкото сбогище, ами. И поп Танас извикал да ги комка.

Виж каква е била пък нашата работа, на поповете.

Отишъл светиня му с една кошница, а в кошницата дарохранителницата, потирът. Светеното вино, дето е за комката, отнесъл в стомна, пред която предварително три дни чел молитви. Че как да отнесе виното в потира? Ще се разлее. Не е според правилата, ама дори е по-християнски, ще ти кажа аз. Нужда закон изменява.

И на сбогището поп Атанас какво да види? Байракът побит на поляната, а до него седнал писарят, записва в един тефтер хайдутите. Че те вече дружините си имали и писари.

Пък поп Атанас какво направил?

На всички дал светата евхаристия. Комкал ги. Простил светиня му предварително всички грехове на хайдутите. Та няма душите им в ада да се мъчат заради смъртта на агарянина.

Не е според канона. На хората се прощават сторени грехове. А поп Атанас им простил още несторените. За Христовото име тръгвали младите курбан да стават. Правилно им е простили. И аз да съм, ще им дам предварително опрощение за още несторения грях, най-тежкия: човекоубийството.

Виж докъде докарали бейовете работата.
Пък те му целунали ръка и го накарали да остане с тях една нощ на сбогом.

Тогава поп Танас видял за първи и за последен път в живота си хайдушко хоро.

То се играе мълчаливо на светлината на месечината. Хайдутите стъпват тежко в кръг не хванати нито за ръка, нито за пояса. Лявата ръка за пищова, пък с дясната хвърлят сабите си и ги улавят във въздуха. И през цялото време я карат на колело.

На сутринта се разделили.

Светиня му се върнал от града и право при баба Добрина. Разказал ѝ той какво чудо видял на поляната и внучките пак три пъти кафе варили.

Трябва да ти кажа какво било знамето. На зелен плат, везан със сърма, възправен лъв, а от двете му страни Христовият кръст. Нямало ги още ония думи: „Свобода или смърт“. Тях Апостолът Левски ги казал по-късно, че взели да ги шият на байраците.

И знаеш ли какво чудо станало. Онази бабичка, дето ходела с патерица и все гледала къде стъпват краката ѝ, се оправила. Взела напето да стъпва, ни крак я боли, нито ѝ отслабват ставите.

Мине не мине, току баба Добрина се прошета по чаршията.

И почнала на всички утрини да ходи.

А поп Танас ѝ думал:

— За доброто, дето стори, и бог добро ти връща.

— Защо, бе дядо попе, не съм ли шила цял живот хоругви и плащеници? Че и владишки дрехи съм шила, все за църквата съм работила.

Пък поп Танас викал:

— Вярно, че за църквата и за Христовото име си се трудила, ама този ти труд е най-личният. Че ти за Христовото воинство хоругва направи.

И никой освен тях двамата не научил кой е направил байрака.

А за байрака турците скоро научили. А те се страхували от байрака. Байраци по нашия край коджа време не са развивали. И като чул пашата, че Георги войвода шета из планината с байрак, рекъл:

— Свърши се нашата. От баща си и от дядо си знам, че побие ли някой байрак в планината, и нашата царщина тука ще свърши. До втори байрак, така знам аз, ни е царщината.

А вторият байрак вече шетал по горите.

Много питал и разпитвал беят откъде е у Георги този байрак, но най-много питал по селата. Пък селяните са прости. Един рекъл, че свети Георги сам слязъл от небето и му дал своя байрак, задето войводата носи името му. Пък други казвали, че сама пресвета Богородица ги причакала на Хайдушкото събище и им дала байрака.

И поп Атанас изпитвали. А той:

— Че отде ще зная ази, да не сме с хайдут Георги достове, що ли.
Очите му не зная.

Така загълхнала работата. А баба Добрина шиела хоругви на чардаците си.

Георги тъй никога не уловили. Потери пращали, причаквали го на пусия да мине по пътищата, какво не правили. Но нищо не излязло. Шетал войводата по баирите и напред вървял винаги Стайко байрактарина със зеленото знаме. И дето дружината спре, байрактарът ще побие байрака да се разява! И като мине байракът край овчари или край селяни по къра, целували селяните златния лъв. А хайдутите, като водят битка, най-напред побият байрака да се знае кои са и какви са, пък след това пълнят шишанетата, пушкат по пашовите хора.

Зиме байракът потъне вдън земя. А разлисти ли се гората, разява се знамето, зелено като нея.

Страх и трепет всявал байракът. Боели се бейовете и пашовите хора от лъва. Защото се бил възправил вече, с огнен зев се възправил на тъмнозеленото поле.

А дошло време баба Добрина да се представи на бога. Поп Атанас й дал комката и се молили двамата сами в одаята. Какво са си говорили те двамата, не знам. Но баба Добрина наредила да й доведат внучките без внуките. И като ги събрала около одъра си, всичко им разказала: за това, как Георги войвода я замолил да му ушие знамето, за това, как търсила лъв, как намерила, как ушила байрака.

— Имане много — рекла — не ви оставям, че хаир от имането няма. Но да знаете, че този байрак, дето толкова страх стори в сърцата на турците, баба ви Добрина го е шила. Да знаете, с добро да ме поменувате, че аз на дълъг път тръгвам. Молете се за мене господ греховете ми да прости, молете се знамето да се вее, байрактarya курсум да не го хваща.

Внучките й, а те били шест, били всички умници. И те всички си дали дума да запазят тайната. И на братята си не казали. Било женска тайна в рода й до Освобождението, че тя, баба Добрина, майсторката на хоругвите, е ушила знамето с възправения лъв.

Казвам ти, оръжейник да беше, сто саби да беше изковала, нямаше толкова добро да стори, както го сторила със знамето, дето старческите й пръсти са шили.

На Петровден, когато са тръгвали дружините, и ние изкарваме децата в черковния двор, където е гробът ѝ. И или аз, или даскалът им разказваме как баба Добрина шила знамето на дружината на Георги войвода. Да се знае, да не се забравя...

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. — Бел.кор.ел.изд. [↑](#)

С ПАЧЕ ПЕРО ПИСА

В някогашен един оклийски музей прекарвах вече трети ден, ровейки се във фондовете. Преди четвърт век и тия работи ставаха. Отида да пиша очерк за музея, приемат ме като свой. И не ме пускат, докато не видя последния инвентарен номер.

А фондовете на нашите музеи из страната са богати, особено на някои. Богати и интересни са и читалищните музейни сбирки по селата, които често съдържат уникати. Дълбоко под краката ни отиват културните пластове, натрупани от миналото. При всяка оран и при всяка копка земята изронва една монета, един връх на копие, един неолитичен идол. Виждал съм селищни могили, където вятърът е отнесъл защитния слой пръст, наслоен от времето, и под самото слънце лежат, сякаш вчера оставени, древните хромели и полирани каменни брадви.

Обичах, като отида в някой малък град, да се заседя в музея. Музейният работник, който обикновено живееше скучно, се радваше на идването на журналиста. Ние ставахме приятели, пишехме си, осведомяваха ме за новите придобивки на музея.

Ето защо Стефанов не ме пусна, докато не ми стана ясна историята на неговия край: от неолита до партизанското движение.

Вечерта, като седяхме на кана маврудово вино в неговия кабинет в сградата на музея, той каза:

— Видя ли псалтира и евангелието от средата на XVIII в.? Това са късни преписи и за това не ги прибраха от Народната библиотека в София, оставиха ги. Но там гледаха само тяхното значение за филологията. От гледна точка на калиграфията това са шедьоври. Полууставът, на който са написани, е образцов, заглавките и канцловките са дело на човек с висок художествен вкус и изключителни умения. И те са дело на граматик Недю, който оставил една приписка за себе си.

Свободните граматици ги е имало винаги, но те са се увеличили особено през средата на XVIII в. Тогава, както знаеш, бурно се

разпространява писмеността. Причините са и в пробуждането на народностното съзнание, но причините са и другаде. Голямото развитие на манифактурата предизвиква в цяла Европа нуждата от образованост. Манифактурата значи работи за големия пазар, дори за световния. А затам е необходимо грамотност. Сметки, търговска кореспонденция.

Както знаем, през този век у нас се ражда епистоларната литература, т.е. писмото. До това време то фактически е непознато на хората. Писма са писали само царете, с дипломатически цели или висшите духовници. Вярно е, че в Русия писмовната литература е много по-стара. Новооткритите брестови грамоти в Съветския съюз показват раждането на един удивително ранен епистоларен стил.

Но у нас културата на писмото се ражда именно тогава. През 1750 год. един битолчанин написва първото ръководство как да се пишат писма. Изкуството на частното писмо е било преподавано и в килийните училища. Епистолография е преподавал и младият Неофит Рилски. На това се дължи дългата преписка със Захарий Зограф, който е бил отличен ученик на Неофит в писмовната проза.

Припомням ти това, за да ни стане по-ясна епохата, в която е работил граматик Недю, от когото има запазено и едно писмо в тукашния манастир. В писмото той иска да му се плати преписания от него за братята псалтир. Вероятно за това е запазено — като документ, че са платили.

Но нека се върнем към писмото.

Писмовната проза, практиката да се пишат писма е променила много неща в света на индивида. Получаването на писмо и писането на писмо е било голямо събитие. И за едното, и за другото е научавал целият град. А именно, че Иван получил от Драгана^[1] писмо и на писмото пищело еди-какво си. Пък Драган отвърнал еди-какво си.

Писмеността навлиза широко в ежедневието. Пишат се търговски писма. „Тази година черниците станаха добре, та много буби ще гледаме. Готовим долапите. Ти говори с търговците от Кишинев колко свила ще пратим и каква.“

Ражда се и българският нотариат. Почват да правят писмени завещания. Създават се първите писмени договори, подписани от десетина магистри, т.е. свидетели. В Жеравна в българската община, цяло чудо, се прилага Юстиниановият кодекс.

Външната търговия, в която българите вече имат голямо участие, създава нуждата от разпространение на образованието. Ето защо външната търговия е била монопол на един търговски патрициат в Източното Средиземноморие, патрициат, състоящ се от гърци, ерменци, евреи, араби. Този монопол не е било лесно да бъде разбит. Лоциите са били на гръцки и арабски, на гръцки и арабски са говорили капитаните на корабите. Навсякъде в пристанищата е бил нужен един от двата езика. Заедно с българския у нас почнали да учат гръцки с познатите явления на елинизацията. Но славянската грамотност се ширела също така.

Нахлуващите в страната средства, постъпващи от външната търговия, са причина да възникнат тия чудесни градове: Копривщица, Карлово, Боженци, Банско, че и много други. Заедно с къщите почнали да строят и нови черкви. А черквите, те имали нужда от богослужебни книги. Кой ще ги препише? Малцина били грамотните сред монашеството. Така се създала професията на свободния граматик, на този първи интелектуалец у нас, който живеел от умствен труд.

Ръкописи се създавали главно по поръчка. Но имало и пазар за ръкописите. Такъв е бил Солни пазар в София. Книжарници, разбира се, е нямало. Терзиите се занимавали с покупка и продажба на ръкописите, както и на старопечатните книги. При тях човек винаги можел да намери някой том, печатан в Киев или Москва. И там можело да се купи някой препис на дамаскин. Дамаскините са ги купували частни лица, а евангелията — църквите. Търговците и занаятчиите лудо обичали дамаскините и Александриите и на чаршията кажи-речи, всеки имал своя дамаскин. Но библиотеки, разбира се, не правили. Тия книги стрували стотици грошове. Тогава си ги разменяли.

А колко е трябвало на човека да прочете в онова време? Който е чел Александрията и един дамаскин, е бил мъдър. При него са ходили да се съветват.

Това оживление на книжния пазар, непознато преди, дало възможност на граматиците да съществуват. Естествено, те са се занимавали и с друго. Този граматик Недю гледал лозя. А през зимата седял в одаята си и докато е светло, преписвал евангелието, псалтира, осмогласника.

Някои от граматиците се занимавали с терзийство. Помни се, че преводачът на Халимата, т.е. „Хиляда и една нощ“, чийто ръкопис не

бил отпечатан, но бил четен в града, бил терзия. Седи си, кръстосал крака по турски, пред него на една твърда възглавница сложен тефтерът, до тефтера — книгата на гръцки. Прочете терзията една гръцка фраза, направи двайсет бода, а междувременно прехвърля в главата си фразата на български. И когато българската фраза стане готова, отвори терзията дивитя и запише бързо-бързо на тефтера фразата, докато не я е забравил.

Преписвали и странни книги, всякакви. В Сливен Топал Стоян имал „Саломоникията“, ръководство как да се заклинават духове. Събирал той вечер духовете, но веднъж караконджолите го хванали и го хвърлили от чардака. Така окуцял. Но не оставил „Саломоникията“.

Грамотността изменила много нещо в съществуването на индивида. Почнали да търсят грамотните хора и да ги тачат. Търсен бил граматик Недю заради красивия си почерк, заради чудните си заглавки и плетеници, с които украсявал ръкописите. И ако на друг граматик за препис на евангелие давали сто и петдесет гроша, на него давали триста.

Една зима цяла стоял при монасите в манастира и там преписвал едно евангелие. На него оставил приписката: „Писах с паче перо и с велико усърдие, защото е голямо невежеството ни, а светлина е потребна на хората!“

Ти може би си представяш граматик Недю като старец на преклонна възраст? За него са останали много спомени. Бил, тъй да се каже, светски човек. Яздел на такива коне, че турците два пъти искали да го убиват. Не можело българин да язди на арабски ат. Пък ата си той хранел със стафиди. Ходел винаги с болярска носия и с чизми, каквито тогава рядко се срещали. В силяха му, щръкнал като пищов, се подавал дивитът. Да видят всички, че е грамотен човек, да му признаят силата.

Когато българи се съдели пред кадията, викали него за талмач. Тогава кадиите не били заседнали хора, скитали като поклонници. Дойде в града кадията, кондиса при някой българин, да е хаджия искал, седне под асмата, потопи в един леген краката си и почне да съди. И като свърши всички давии, т.е. делата, качи се на ата си и със слугата потегли за съседния град. Кадиите обичали граматик Недю, защото знаел правилно езика им, говорел „чисто турски“.

Станало така, че не стар заман той преписал зографската история. Преписът не е запазен, но сигурно е била тя.

А ето как станала цялата работа.

Веднъж по портите на граматик Недю някой изтропал силно с юмрук: „Отвори, стопане, божи хора сме!“

Решил стопанинът, че са просещи по селата калугери с таксидиота, и скочил да им отвори. На вратата стоели два монаси, високи и двамата, с червени бради и двамата, синеоки и двамата. Граматик Недю не ги познавал. А не ги познавал, защото те идеали от Света Гора, където той не бил ходил.

— Поп Йовко ни прати при тебе, че при него е тясно, пък при тебе било широко. Ще ни пуснеш ли у дома си, ще дадеш ли подслон на божите хора?

— Има си хас! — Недю граматик им се зарадвал. Монасите много пътували, много виждали различни неща по земята и много знаели.

И ето ги тримата високо на чардака, на ниската софра да си пият в бели филджани ракията.

Разказали двамата братя за всички чудотворни икони, за които напоследък се чуло, говорили за латинския и за немския крал, без да знаят, че тия двамата отдавна ги нямало вече, говорили за руската царица, православната Елисавета, която също била отдавна покойница.

— А в манастира при нас се откри една книга — казал един от монасите. — Не се знае кой я е писал и кога. Хортова книгата за това, кога българите са въздигнали своето царство, кои царе са имали и какво са правили царете им. И понеже ти си граматик на граматиците, така чухме за тебе, носим ти я да я препишеш. Братята ти провождат сега сто гроша и сто гроша ще ти пратят напролет. Ама да я направиш хубаво, да бъде православна, червенослова, да не бъде чернослова като протестантските.

Под червенослова братята разбирали, че тя трябва да бъде с червени заглавки и канцовки, в старата славянска традиция.

Бръкнал един от братята в торбата и извадил книгата, увита в ленено платно.

Поел книгата граматикът и се зачел в нея. И бил удивен от първите думи. В книгата писало, че българите имат царство, по-древно от царството на Александър Македонски.

— Ще я препиша — рекъл — веднъж за вас, веднъж за себе си.

Останали братята три дни в дома му. През деня шетали по манастирска просия из града. А вечер, седнат на чардака и си пият с Недко ракията. И все за книгата си говорели.

Щом ги проводил да си вървят, Недю се заел на работа. Най-напред почнал да прави тефтера. Писарите тогава сами нарязвали хартията, подшивали я и я подвързвали. Сами си приготвяли мастилатата, сами скубели патиците, а те гледали всички едри патици с дълги пера, които и сега тук наричат „писарски“. Три дни граматик Недю шил, лепил, майсторил книгата, на която щял да пише. И на четвъртия, като се помолил на свети Спиридона да води ръката му, да не прави грешки, че грешките на граматика са като греховете на обикновените хора, та и по-големи, заловил се на работа. Седнал по турски на земята на едно чердже, сложил твърдата възглавница пред себе си, сложил на нея новата книга, сложил от една страна книгата, дето ще преписва, от другата дивия и започнал.

Преписът, разбира се, е най-доброто четене. И като се има предвид, че неговият препис бил бавен, калиграфски, може да се

досети човек, че преписвачът обикновено научавал книгата наизуст.

Писал Недю до икиндия, а по икиндия обул нови калеври, препасал ален пояс, сложил ален фес, взел божигробската тежка броеница в ръка и тръгнал за църковното кафене. И както седнал на миндера и казал на майстора да сложи и да свари едно татъл-кааве, до него седнали веднага от двете му страни поп Йовко и даскал Серафим и запалили дългите чибуци. И казал даскалът:

— Кажи Недю, каква книга преписваш, че и нам се иска да чуем. Оставили ти братята книга една, пък ти три дни не си излязъл от къщи. Кажи какво пише в книгата: ще си ходят ли скоро турците, ще ги удари ли московецът? Кажи, просвети ни.

— Книгата — рекъл Недко — се казува „История“, ще рече разказ е за съдбите на народите. Пък тази е за българската съдба. Многострадален е народът болгарски.

И си хортували тримата тихо. Пушели си сладко чибуците, пиели си сладкото кааве и сладко си хортували.

На другия ден даскал Серафим и поп Йовко седнали при него на чардака. И така всяка вечер. Каквото препише през деня граматик Недю, чете го по икиндия на двамата първенци.

Така е. Интересът към българската история предшествува Паисий. Паргений Павлович и Пимен Софийски, както и някои от арбанашките граматици и свещеници, де що намерили хрисовул или друг писмен паметник от българската история, преписвали го и към преписа прибавяли понякога и приписка. И в нашия град знаели това-онова за миналото на България, но цяла история, разбира се, не били чели.

Даскалът и попът загубили съня си, ходели като замаяни из града и забравяли на хората „добро утро“ и „добър вечер“ да казват. Така че на втората седмица всички българи в града били посветени в тайната. Какво, че Недю граматик преписва тайна книга, която светците Георги и Димитър, преоблечени като монаси, му донесли. За това били с червени бради и със сини очи и двамата — защо току-що били слезли от иконите си. А дето ходели по просия, не било за просията, а за да проверят помнят ли българите рода си, знаят ли езика си, или са го забравили.

И почнали да се стичат нашенци при двамата зографи в града, да им поръчват двойната икона: как светците на коне препускат над

българско с копия в ръцете. Тогава тази икона придобила голямата си популярност в нашия град.

Поп Йовко все правел молебни на двамата светци да дадат здраве на граматика, да не се разболее нещо, да не остане книгата, светата книга непреписана. А даскал Серафим, като учел на грамота момчетата в килията, разправял им за битките на царете. За страшния Крумов пир, за Симеона как стигнал при Цариград, за Асена, който бил гърците. И така картино разказвал, че учениците му виждали през килията да преминават мъже на крилати коне със саби, греещи като пламък.

В града ни имало малко турци и те неоловили колко тревога има в душите и в погледите на българите. Всички питали, всички за това говорели. Всички искали книгата да чуят.

И тогава свещеникът се решил на светотатство. Рекъл отец Йовко: „Грешът е мой, господи, съди ме на страшния си съд“. И ето какво направил. След службата на амвона застанал граматик Недю и почнал да чете книгата на вярващите. А в църквата, както знаеш, може да се чете само божествено слово.

И понеже било полуутъмно, до граматика застанали от лявата му страна даскал Серафим, а от дясната сам поп Йовко. Държели в ръката си по една дебела восъчна свещ да му светят. А граматикът имал хубав глас, четял напевно, както се чете евангелие, и вярващите се кръстели на словата на българската история. Какво разбирили, какво не разбирили, а всички се кръстели, ридаели, прегръщали се. Велика била радостта и велико ликуването в града ни.

Градът четял историята. Събирали се майсторите на приказка пред вратите на дюкяните, разказвали за чудесата на историята, а калфите, клекнали до тях в кожените си престилки, гледали удивено със сините си очи под русите перчени и с пръст в устата, което е знак за безгранично учудване.

На Недю гледали като на свет човек. Мине ли през чаршията, ще му станат на нозе, ръката му ще целуват, пишещата. С такова уважение бил обграден.

И когато на пролетта калугерите не се явили повече, кой знае бедните къде са били ограбени и убити, всички били твърдо убедени, че това не са били никакви калугери, а самите светци. Така у Недю останали три книги. Едната оставил за себе си, другата дал да се пази

на светия престол, до напрестолния кръст и евангелието, а третата дал в манастира.

Никога градът не забравил времето, когато граматик Недю преписвал историята. И дълго време това събитие било основно. Казвали така: „Пет лета, преди Недю да препише книгата“ или „Иманяма пет години, след като Недю книгата писа“.

И станало така, че почнали да идват от други градове и от манастирите да искат да им се препише тази история. И Недю граматик преписвал и преписвал. Пет преписа направил, които не са се запазили, но за които се помни.

Недю граматик доживял дълбока, патриаршеска старост, заграден от внуци и правнуци. И всички смятали, че това, разбира се, е награда от бога за добрите му дела.

С Недювия препис в ръка градът се ободрил. Не че се оправил кой знае колко халът му, но в душите на хората заживяла благословената надежда. Защото който народ е имал държава, може да я въздигне пак. А казвали нашенци: „Ще се въздигне българското име и пак свети Георги ще го води“.

Оттогава почнал един глад за учение. Усладил им се хлябът на знанието. Залягали нашите и за училището, и за църквата. Не се пазарели вече с даскал Серафима, както по-напред. Проводили хора до Киев да докарат богослужебни книги. Донесли минеите навръх Димитровден в дисаги на две магарета и на мегдана искали нашите попът да ги отвори пред всички, да видят какви са славянските книги.

Граматик Недю заровили, но не го забравили. И не можели да го забравят. Като по някакво чудо на гробищата неговият гроб бил винаги обрасъл с гъста тъмнозелена трева, веднага се виждал сред другите. И това явление обяснявали с факта, че неговата душа имала повече сила от душите на другите. Просветена била душата на стария граматик писар.

Като умрял, не го погребали с дивитя. Оставили дивитя в храма. Там той се пазеше допреди пет години, откъдето го взехме. Той е изложен в раздела за Възраждането и старите хора от града идват да го видят. А вече идват и младите. Радват се на дивитя, с който е била преписана историята. Самите преписи не са запазени.

Ние ходихме с уредника на гроба на граматика. Един огромен кръст, от тия, които наричат „победни“, бе възправен над бедния

писарски гроб. Едно дърво се зеленееше до кръста. А на дървото една птица пееше и нареждаше историята на живота, който е целият от надежди, радости и преодолени скърби, красив като полууставното писмо на граматик Недю, красив като думите на надеждата и неустрасимостта.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. — Бел.кор.ел.изд. ↑

СЛАДКОЦЕЛУВАТЕЛНА

Демир е син на Кою и внук на Колчо. Пред всички тях е един Георги, за когото се знае, че учили занаята някъде в Австрия. И той като Молера пътувал с керванджиите до Виена. А тогава тия пътувания са били крайно опасни, че и мъчителни. Пътували са месец, че и повече. И ето как е ставало това.

Натоварят на колите с високите ритли стоките в големи чуvalи и заскърцат волските кола. Вървят един след други трийсет-четирийсет, че и до сто впряга, пък напред са седнали коларите с остена в ръка. Като им омръзне да седят, слязат и върват пеша. Минават бродове, че и пътища в планините, където слизат облациите да почиват. Пък като им стане много мъчно, керванджиите ще запеят. Нали знаеш, че и досега са се запазили керванджийски гурбетчийски песни:

*Яз отивам много надалече,
тежък гурбет. Тежка печалба.*

През Драва и през големите реки са минавали на сал, а пък на Дунава на Будин града още не е имало мостове, каквито има сега, ами са били като pontонните, на лодки. Пък Будин град, че и Пеща са били малки, не каквите са днес. Една крепост само и три махали къщи. Помнят нашенци скитанията на предците си. Че те, като се върнели, само за това разказвали: какви чудеса има по света. За тоя Георги се разказват много работи. Ходил той с керваните всяка година до Виена и до Липиска, коджа момък бил. Може да е бил керванджия, може да е бил пазвантин. Не се знае. Може с пушка да е пазил кервана, може цял ден да е ръгал с остена воловете. И един път, като били във Виена, този Георги нещо се разболял. Лежи в хана, гори в огън, идва при него един немски хекимин, дава му някакви церове, пък болестта не минава.

А пък дошло време керванът да се връща. Зер не е лесно керванът да се забави. Ще паднат големите дъждове, ще приойдат

реките, върви се оправяй. Не може то тъй заради един човек двеста души да се бавят.

Тогава оставили му търговците едно кесе пари да се оправя. Ако умре, да има с какво да го погребат там по техните гробища, протестантските. Пък ако оздравее, да има с какво да си плати в хана и да търси да се прибере.

А Георги много време боледувал. Пък случили се добри хора в хана там, техния. Прислужвали му, гледали го, че по едно време го дали на калугерите да го гледат. Те там имали нещо като болници сега. Ама нямало лекари, а калугери, от човешко състрадание гледали болните. Там Георги разбрал, че има много болести на света, и то най-опасни, по-страшни от неговата и че велики са човешките страдания.

Някои рязали крак, другиму ръка — за да ги спасят, разбира се. И виж какво разказвал Георги: Болния го хванат и го сложат на един стол. Вържат му очите да не гледа. А хекиминът вземе един трион и реже крака като дърво. Пък болният изпадне в несвяст. И малко оздравявали. Пък повечето на боклука.

Яка била душата на нашенеца, изтрайал.

И един ден разбрал, че нищо му няма. Да, ама вече паднали първите слани. Като погледне сутрин през пенджерата — земята побелява.

Трябва да ти кажа, че нашенецът бил схватлив. Той и по-рано знаел немски думи, пък сега, като постоял сред тях, почнал да хортува. Да, бе, да му се ненадяваш. Пък трябало да презимува и помолил той калугерките дали няма някъде място за слуга да му намерят, я в някой хан, я нейде другаде, дърва да цепи, да чисти, да мете. И от касапска работа разбирал. А те не. Намерили му работа при един молер, ще рече, иконописец. Пък той не рисувал икони като нашите, а други всякакви изображения. Например: поле и в него крави. А за какво им са кравите на картината на тия немци? Сякаш крави не са виждали. Аслъ!

Та отишъл той при тоя молер и работата му била съвсем лека. Ще насече дърва, вода ще донесе там от една голяма чешма на площада, ще стъкне огъня, ще премете. Другото вършела жена една, която била словенка някаква, и двамата бая се зачудили, като видели, че си разбират от приказката. А тая, словенката, душа давала за този немец молер, че бил много добър човек и голяма дарба имал.

Пък нашият, като свърши работа, все се потривал. Къде да иде, с кого да говори? Маел се из кухнята и по двора и все пречел нещо на онази словенката.

А пък техният господар, молерът де, ще се затвори в една голяма стая, сложи картина на един висок чатал и с едни дълги четки пише и рисува. Пък Георги все се зазяпвал.

На една маса в ъгъла немецът държал топове хартия и парчета липов въглен на хартията, като децата.

А веднъж, когато немеца го нямало, нашият седнал и той да опита може ли да рисува. Зер от нямане какво да прави човек се побърква. Седнал и рисувал нещо; куче, кон, магаре, каквото бил видял. И какво рисувал там, влиза немецът и отначало много се ядосал. Слугата българин седнал на господарската маса и майстори. Взех той листата да ги къса и като ги погледнал, не ги скъсал, а се хвърлил да целува нашия българин. И наредил така: Георги, като си свърши работата, отивал в стаята му, сядал в ъгъла и шарел с въглена. Каквото му дойде на ума. А немецът остави за малко четката си и погледне какво нашенецът прави. И все викал: „Гут, гут“, което по тяхному, ако не знаеш немски, значи „браво бе!“. И каквото нарисува Георги, немецът не го къса, а го слага отделно, прибира го. И като дошла пролетта, извикал той Георги и му показал неговите работи, от първата до последната. И Георги, като гледал, разбрал, че първите му били много слаби работи, пък последните направо добри. Значи има човекът напредък.

Напредък не напредък, дойдат ли нашите с колите, Георги ще си върви. Пък то тази година те не дошли, че много сила имали кърджалиите. Какво е за кърджалийски народ един керван? Каквото е една копа слама за огъня. Изляжа я, докато се обърнеш, и Георги останал при немеца и тая година.

Той вече техния език знаел, като самите тях, че се научил да чете и пише на езика им. Пък това е много трудно! Нали е трудно? Така!

Три години останал Георги във Виена при тогоз^[1] немеца, докато се разчистят пътищата. На четвъртата, като дошли нашенци, и той ги намерил в хана, не могат да го познаят: облечен като немец, с къси гащи и розови чорапи, с голяма шапка и с кадифена връзка на врата: „Абе, Георгий, ти ли си?“ И му се чудили. Всичко това се помни дума по дума.

Е, простили се с немеца, пък Георги взел една книга, то се казвало как се правят боите, пък взел и много книги всякакви, с щампи по тях. Викат му нашенци: „За какво ти са“, пък той вика: „Аз тута изучих изкуството на иконописта“. „Абе каква иконопис, като те икони нямат“. „Не вика, — изучих изкуството.“

А немецът му платил хак за слугуването, че и доста. За всичките три години. И сам го изпратил, когато тръгнал керванът, пък те двамата се целували пред всички. Голям бил достлукът им.

Върнал се Георги у дома си, свалил немските дрехи, обул беневреците, ама немските четки и боите не изхвърлил. Сам се щурал по дюкяните, търсил разни работи, сам си правел масло от лен и събирил камъни някакви, че ги чукал в едно хаванче.

То работата на иконописеца край няма. Ти чел ли си ерминията? Аз съм я чел, че и съм се чудил колко много работи трябва да се знаят. Не е то току-тъй: седни, че рисувай.

И почнал Георги икони да майстори. А тогава само в нашия град три нови черкви се заправили: една гръцка, две български.

Гърците, то се знае, свои хора навсякъде имат, току запристигали едни гръцки зографи с един аршин мустаци, щръкнали настрани. Учени хора!

Пък поп Димо, няма пари, не знае кого да търси, току заръчал на Георги деспотските икони, че и празничните, дето са високо на иконостаса. Видели му се като да са хубави Георгиевите образи.

И като почнали да редят българската църква, гръцките зографи не излизат от нея. И все питат Георги къде е учили и едно намират за правилно, според вярата ни, друго за неправилно. Но всички икони харесали.

Зограф Деметрия, грък, му рекъл:

— Знаят алеманците, знаят. Ама ти много не прави като тях, че ние сме православни.

Пък то знаеш ли за какво бил спорът? В „поклонение на вълхвите“ и „Вход господен“, дето се рисуват ослици, Георги бил нарисувал ослиците толкова красиви, колкото и хората. А това според нашата вяра не трябвало да бъде така.

А пък поп Димо рекъл:

— Че защо да не може? Че ослицата не е ли твар божия? Че тя, кротката, не е ли носила на гърба си Спасителя?

И така им затворил устата на гърците.

А нашенци пък много харесвали де що има животни по иконите на Георги. Ще ти направи той един свети Георги и един свети Димитър на такива коне, да ти е драго да ги гледаш. Който разбира от кон, не може да откъсне очи от иконата. Пък на иконата „Рождество Христово“, нали се рисуват стадата и овчарите, които първи научили за станалото? Тия овчари и тия стада Георги много хубаво рисувал. Овчарите с едни дълги тръби свирят, каквите сега няма, но тогава още ги е имало. А пък овцете, едната хубост.

Много се прочул нашенецът, хубаво печелел. Една майка имал, да добрува и тя на старини.

А у тях в къщи било като в черква. Навсякъде икони. Който влезе, десет пъти трябва да се прекръсти на светите образи, че тогава да седне. А тази неговата майка, баба Богдана, казвала, че синът ѝ виждал светците, когато ги рисувал. А Богородица и Христа да види не можел. Само тях. Тях от други майстори прерисувал. Добре де, питам те аз, а малко ли е дори светците да виждаш? Ти светец виждал ли си? Сляп си за светците и ти като нас.

Значи оправил си нашият косъма. Наперен един, три коня гледа, с добър зоб ги зобе, все нови дрехи носи. А немските не носел. В един сандък ги държал за спомен.

И веднъж, като свършил иконите за една селска църква, рекъл нови няма да прави две години. И тръгнал с керванджийте пак във Виена да се учи. Пак всички викали: „Какво ще учиш, че ти всичко знаеш?“ А той викал: „Не е така, че изкуството, иконописта край нямат“.

Човек да ходи без търговска работа до Виена, това по нашия край не се било чуло. Но хайде, да му не трошим хатъра. Наш човек е. Може пък нещо да излезе. И го взели, без да има своя кола и своя стока. Той на кон, на три катъра разни негови работи. Носел Георги едни малки икони, които искал да покаже на доста си, на немеца.

И като се отбил там в хана, влязъл Георги в камерата и като излязъл, пак в ония дрехи, немските. И веднага тръгнал за дома на приятеля си. Пък той, не щеш ли, се споминал. Че то колко му трябва на човека, за да изчезне от земята? Мислиш много ли?

Но имал други той приятели. Останал. Рекъл на нашите: „Догодина, като дойдете, ще се върна с вас“. Воля твоя. Нашенци се

хвърлили да търгуват. Защо са донесли толкова стока?

Хубаво, ама пак настанили кърджалийски времена. Отново излезеш ли на онова чисто полье, изгубен си. Живеели хората в градовете като обсадени. Три години не си подали носа нашите търговци. И когато царската войска прогонила разбойниците, нашиенци, давай за Липиска, давай за Виена.

Върнал се с тях Георги и се върнал с три торби жълтици. Изкарал ги в немско. А пък нашиенци се зачудили. От търговия да спечелиш толкова може, ами от занаят? Ето как почнали да дават момчетата си да учат при зографите на изкуство. От някои станало майстори, от някои не. Но като Георги Зограф втор няма.

Трябва да ти кажа, че тука станал някакъв зулум. Някой влязъл през нощта при старата му майка, нея заклал, каквото имало вдигнал. Не се разбрало кой сторил тая кръвнина. Или ако се разбрало, замълчали, да не се случи и с тях нещо такова. Хората говорят, когато не трябва. А когато трябва, са неми ей като тия камъни.

Тоя Георги много обичал майка си. И много плакал, и много тъжал. И все за нея разправял. Как го е гледала, защото той бил самичък и чирак. Как го е чакала, когато ходел по пустия гурбет. Как и с каква радост го е срещала, като си идвал. И издигнал на гроба ѝ един висок кръст, какъвто друг по тия места нямало. Рекъл — това ще бъде семеен гроб, в който и него ще погребат, и всички, които произхождат от него. Така и станало. А той собственоръчно изчукал на каменния кръст думите: „Смерт и рождение — вечное движение“. И тези думи още личат на белия камък. Какво е искал да каже, не зная, не съм толкова учен. Но че е нещо важно, чувствувам, а пък тебе не питам да ми кажеш, защото и ти сигурно не знаеш.

Издигнал той този кръст на майчиния си гроб и тогава чак се оженил. И си взел мома хубавица, една Ангелина, която била като ангел. И хубава, че и добра, което е рядко. Хубавите жени обикновено слушат какво им говорят дяволите.

След това той рисувал акатиса на манастира. Рисувал всякакви сакати, слепи, недъгави, обзети от бяс и неистови. Нарисувал и онзи свинар, от който Христос изгонил бесовете, че ги вселил в свинете, които полудели и се издавили. Този свинар там в неговите стенописи се е събудил от несвяст, нали е бил бесноват, и гледа с удивени очи на дърветата и цветята. Всичко е много хубаво. И те изпълня с такова

състрадание към немощните и нещастните. Нашенци много обичаха да ходят в неговата църква, да почувствуваат скръбта, човешката горест. Еле по задушница, пълно беше винаги. И винаги всички се молеха с плач.

Какви бяха задушниците на манастира! Молим се, молим се, пък току всички си покрием главите. Питам аз баба си защо го правим, защо и попът завива главата си с епитрахила. Пък тя ми казва: „Не чу ли тоя лек вятър, дето вееше? Това бяха душите на мъртвите, призовани от нашата молитва. Пък ние си покриваме главите, да не би някоя душа да види човек от нейната кръв и да ѝ стане мило и тя да не иска да се върне с душите, с другите, в чистилището или в рая. Ако такава не се върне с другите души, скита тя цяла вечност по старите баири, по ливадите и лозята и мир не може да си намери.“

И помня, като си открия главата и погледна, виждам точно: „Сkitанията на душата по митарства“. И всичките ѝ митарства нарисувани.

За тая църква, като свършил да я зографисва, митарите ръцете са му целували, а сам игуменът казал: „Велико е умението на ръката ти“.

Нашите все чакали Георги да тръгне отново за Виена, все го питали: „Няма ли да ходиш?“ А той отговарял: „Умряха там достовете ми, пък и няма какво да правя повече. Каквото имаше да уча, научих.“

Той имал, както ти казах, едни дебели книги с щампи. Седял често у дома си да ги разглежда и дълго ги разглеждал. И който му ходил на гости, обяснявал. Имел много щампи за Христовите страсти, имало някакви щампи за блудния син и как Христос се явил на фарисеите. И тия работи все големи майстори ги били правили. А сам той най-много обичал една щампа с един въоръжен конник, на който от лявата страна вървял сам дяволът, а от дясната — смъртта. За себе си казвал, че той, зографът де, е като този конник, между смъртта и дявола, между злите сили и погибелта вечна. А защо е казвал или мислил така, не се знае. Неговият син Койчо искал да замине и той за Виена да учи като баща си, но онзи не дал. Рекъл: „Всичко, което трябва, ще научиш от мене. Че мен самите светци ме спасиха да не се понемча. Взех аз от немците, каквото трябваше. Пък ти ще вземеш и каквото не трябва. Тънка е разликата. Един човек в един век може само да я направи. Аз я сторих тази разлика, но ти няма да можеш.“

Койчо се учи при баща си. Не станал голям, нито добър иконописец. И го знаел. Не всекиму е дадено.

Щастлив бил старият зограф, когато учили и внука си как да държи четката. Димитър бил голям майстор и много нещо взел от дядо си. Него дядо му проводил във Виена, но само за едно лято. Пък онзи, като дошел, казал, че немците сега правят съвсем друго и най-вече голи жени и мъже, и то все гърци.

Старият зограф изслушал разказа на внука си и нищо не рекъл.

А един ден издебнал внука си, че оня рисува с паче перо гола жена на един лист. Там на място го бил с патерицата, а после го водил да се изповядва. Защото е голям грях. Голи се рисуват само Адам и Ева в рая. И срамните места не се рисуват.

Димитър много се боял от дядо си и повече не повторил.

През последните години на живота си Георги малко рисувал, че и недовиждал, пък най-много говорел и разказвал за майка си. Считал се виновен за смъртта ѝ, че да не било това негово скитане по света, старицата би останала жива. И все говорел, че тя му е простила и че го чака на небето, че се е застъпила пред самата Богородица, греховете му да се простят. Той мислел майка си почти за светица поради мъченическата ѝ смърт.

Един ден влязъл той в дюкяна на внука си, изгонил всички — и калфи, и чираци. И седнал да рисува, нещо, което от дълго време не бил правил.

Една седмица не пуснал никой да припари. И когато влезли, всички ахнали: старият майстор бил нарисувал една Богородица от тия, които наричал сладкоцелувателни. Богородицата се е превила под детето Исус и е положила буза на бузата му. Това е най-великото майчинско умиление. Радост от рождението на сина и скръб за бъдещите му страдания.

Старият зограф нищо не казал, но всички разбрали, че тази сладкоцелувателна е сигурно майка му, почти светицата, която го очаквала високо в седмото небе между ангелите.

Ако ме питаш мене, нарисувал старият зограф синовната обич и майчината милост. Че любов като между майка и син няма друга на земята. Че дори любовта на сина към бащата не е така голяма. Майката, майката, само майката е светица за сина. Ето, така знам аз.

Георги починал почти стогодишен. Пред очите му много неща станали и много неща се изменили. Той сам казвал, че земята не е такава, каквато я намерил някога си. И казвал, че станали лоши, но и хубави неща и че той си отива от този свят с благост.

Бил погребан при майка си и при жена си, която си отишла преди него. И в този гроб влезли синовете му и внуките му. И винаги при всяко погребение хората се дивели на надписа: „Смерт и рождение — вечное движение“. Но много повече се дивели на сладкоцелувателната, която изнасяли винаги в погребалните шествия, когато умре някой от зографския им род. С надежда де, Георгиевата майка и за току починалия да се застъпи, защото вярвали, че тя има сила на небесата. Затова сладкоцелувателната не е поставена на иконостаса като другите деспотски икони, а виси закачена на източната страна. Тя съпровожда мъртвите до вечното им жилище и се накланя над бледите им лица с утешителна усмивка.

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. ↑

РУКНАЛИ СА МИ СЕДЕМ ЧУЧУРА

Отец Герасим и отец Никодим бяха единствените монаси в братството. Освен тях в манастира живееше и икономът, който пък беше инвалид, с един крак, и се движеше с патерици — за работа не ставаше.

А отец Герасим и отец Никодим бяха скарани от двадесет и пет години, та не си говореха помежду си. Излизаха заедно на работа: и в овошната градинка, и да орат малкото манастирски ниви. Но работеха мълчешката и без да се поглеждат в очи. Тайната на тяхното скарване лежеше дълбоко зазидана в сърцата им, но за външния наблюдател тя не бе недостъпна, нито неоткриваема.

Просто на просто отец Герасим бе високообразован човек, а отец Никодим бе малограмотен селянин. И на двамата им се искаше расото да ги изравни и да ги направи братя во Христе. Но образоваността, културата ги разделяха. Очевидно е, че образованият не може да стане брат на простака, та дори да се касае за такава важна работа, каквато е братството во Христе.

Обединяваше ги двамата братя общото християнско рвение, а ги разделяше правописът и познаването на старобългарския. Защото отец Герасим четеше свободно дори трудното Асеманово евангелие, пък отец Никодим сричаше и новобългарския превод на Новия завет, издание на Патриаршията.

Двамата ми се сърдеха, че аз долавям причината на сръднята им. Но аз не бях виновен, че я долавям.

Обичах да седна с отец Герасима до старата чешма при манастира, от която течеха седем чучура. Обичах да чувам песента на чешмата и да слушам мъдрите слова на стария монах, който преди тридесет години бил библиотекар на Рилския манастир, а после на синодалната библиотека и пазител на ръкописите, а преди петдесет и повече същият отец Герасим бил офицер от лейбгвардейския конен полк на Фердинанд.

Отец Герасим бе повторил горе-долу историята на отец Зосима от „Братя Карамазови“, без да подозира това. Като офицер се влюбил в една дама, която била годеница на някакъв голям търговец и акционер, но не знае какви си акционерни дружества, с основен и резервен капитал. Това било в епохата на дуелите и търговеца или акционерът като обиден извикал отец Герасим на дуел и понеже бил обиденият, имал правото да стреля пръв. Акционерът стрелял, но нито убил, нито ранил офицера. А офицерът не стрелял, защото бил отличен стрелец и с положителност щял да убие своя конкурент. Затова поручик Николов, отец Герасим, гръмнал във въздуха. С това пък той не защитил честта на своя полк и въобще влязъл в някакви непоправими противоречия със своето общество, което не търпяло мисълта, че един офицер може и да не бъде убиец. Накъсо казано, отец Герасим, който бил почитател на Толстия^[1], намерил, че е добре да бъде последователен на убежденията си, и станал монах. Като духовно лице, при него след години идвала да се изповядва жената, заради която той се покалугерил. Но тя намерила у този човек вече не кавалера, когото познавала, а строгия съдник на мирската суета. И тъй като отец Герасим завършил някога и имперската военна академия в Петербург, той бил много полезен с познаването си на руския език. Бързо станал много добър познавач на църковнославянския и на старобългарския и живееше с трудовете на Милетич и на Ягич в ръцете. Знаеше всеки български документ от „Азбучна молитва“, „За буквите“ и „Изборно евангелие“ до Софронието. В негово лице нашето общество беше загубило един отличен славист, който спасяваше душата си в малкия манастир, отглеждаше прекрасни овошки и отлични пчели, вареше ракия от джанки, сини сливи, дренки, ябълки и от каквото даде господ и мълчеше злобно пред лицето на единствения си събрат, простака отец Никодим.

Като ги гледах двамата, разбрах, че най-малко мир има сред отшелниците, което ми се стори във висша степен забележително. Наистина времената се бяха изменили.

Ние обичахме да седнем с отец Герасим на пейката до старата чешма и под лъчите на топлото есенно слънце и нейния ромон да говорим за стародавни неща.

За това, как от Далечния север са дошли воините на Испериха, как Борис-Михаил е покръстил народа и въвлякъл България в

световноисторическите процеси и за всичко, което е станало след това. Говорехме за монаси, подвижници, граматици, хайдути, войводи, възрожденски философи и учени, за великия Берон и за така слабо известния Евгени Булгарис. И мълквахме само когато сенките ставаха толкова дълги, че отец Никодим ставаше да бие клепалото.

Веднъж попитах отец Герасима кога естроен манастирът.

— Обителта е нова — каза бившият лейбгвардейски офицер. — Два века от нея по-стара е чешмата, която естроена през 1680. Манастирът е правен след Освобождението върху основите на средновековен манастир, отдавна разрушен. Мястото било хубаво, приятно и братята се заселили. При това съвсем наблизо до чешмата, да слушат денонощния й ромон.

— Откъде знаете, че чешмата естроена в края на XVII век?

— Има строителен надпис. Аз го дигнах в мазето, за да не го счупят или повредят туристи или неграмотни овчарчета. А от местни хора научих и историята на самата чешма.

Историята е доста примечателна.

Чешмата оставил бан Станимир, а майстор бил уста Пройко. Бан Станимир и жена му оставили на селската черква едно ръкописно евангелие от XVII в. и един „Осмогласник“ от същото време, ще рече били ктитори. И тази чешма банът съградил отделно, може би след смъртта на жена си. Надписът е почти на новобългарски и гласи: „На мястото на древна слава съградих да пият минаващите благодатна вода, аз, бан Станимир, последният от банковете, защото господ не ме надари с челяд.“

В селското гробище е техният двоен гроб. Величествено болярско погребение, каквото са останали само във Видинско или в Банат. Огромен каменен кръст с виещите се растения и птици, издялани на него.

Много се е спорило по въпроса, къде е изчезнало българското болярство, което е оставило следи горе-долу до XVIII столетие. Аз смяtam, че болярите са изчезнали следствие на ранната промишлена революция — появяването на развитите занаяти и на манифактурата. Железарите, медникарите, абаджийте са били тези, в които са почнали да се съсредоточават парите и икономическата мощ. Старите банкове и боляри са мрели в неизвестност, пометени от бедността. И като ме погледна, старецът каза ясно:

— Икономическата смърт е смърт без възкресение.

Явно той си беше спомнил нещо от своето светско образование.

— Може да са играли роля и факторите на израждането. Но сигурно е, че болярите не са имали пари. Този бан е бил вече от бедните ктитори. Той не е имал пари да построи църква като предците си. Пък вероятно за чешмата е събрали последните си грошове. Беден, беден, ама все искал нещо да остави, да се отсрами пред света и пред прародителите.

Бан Станимир е бил потомък на болярите, които са били собственици и господари на тези земи. Оттук хей до Еркисия, за която населението помни, че е било древно укрепление. После тази земя я е взел турският султан, който пък настанил спахии. С въздишка гледали болярите как населението почва да носи болярски обяди на празник, вече никакъв закон не им забранявал това, и как селяните тичали да целунат коляното на язденния спахия. А на болярина коляно вече никой не целувал.

Както изглежда, султанът не посегнал на всички имоти на болярите, поне на тукашните. Може би те твърде рано са му признали властта. Заради хлебеца хората са готови на всичко. Или не е така? Май е тъй. Така че смесил се болярският род с простите хора и болярските дъщери се женили за прости орачи и копачи. Нужно е животът да продължи.

Седял на високите си чардаци бан Станимир и гледал през сълзи полетата, които били собственост на дедите му. Помни се, че банковете станали търговци. Такива хора не могат бедно да живеят, не са научени. Но в душиците им тляла надеждата, горял е споменът за загубеното царство.

Майстор Пройко се довлякъл тута някъде от Гърция. Казва се, че в Солуна града и дори в Атина бил баш майстор. Чешми правил, мостове дигал, от ония, дето са криви като кобилици. И в нашия край дигнал повече от двадесет моста. Още са живи, но по тях минават само козарчета с козички, че пътят отдавна е отбит и не минава вече през дерето, а пълзи по гънките на планината.

Този Пройко, където ходел, все гледал кой какво строи. Всяка зидария оглеждал. И знаел всяка сграда и всеки мост кой майстор го правил. И толкова разбирал от майсторътка си, че и джамии дигал, и

синарги строял, и безистени по градовете, че и на някакъв кервансарай работел.

Като вдигнал джамията долу в града, този Пройко имал сън. Явил му се сам пророк Илия и му казал: „Църкви не строиш ти, Пройко, оброшища вдигаш на сатаната“.

Пък по това време много малко църкви се строели. Мъчно давал падишахът ферман за строеж на попска къща, т.е. на църква. Да, ама пророкът не се интересувал от тези затруднения. Явил се на човека и го обвинил.

Майстор Пройко взел да се пази, да не работи на турците, които и хубаво плащали. Ту е болен, ту другаде го извикали.

Да, ама рекъл тукашният молла Измаил да иде при него.

— Ти какво, уста, за правата вяра труд не си правиши. Да е папазеви (църква или попска къща), веднага ще запретнеш ръкави. Я веднага се захващай, че видиш ли го оня бряст, младия. Какъв кол става от него. На тоя кол ще те набия.

Пък набиването на кол било много страшна работа и човекът със сълзи на очи тръгнал отново да вдига стръмните и стройни минарета.

А пък пророкът не го оставя на мира. Все му се явява насиън, все го обвинява.

Ходил Пройко за съвет в Бачковския манастир. А там му казали: „Грешен си. Голям грях имаш. Славиш ти поганската вяра, с майсторските си ръце я славиш. Проклет да си!“

Мисли по едно време човекът да се турчи. Така и така за турците работи. Пък то писнали жена му и децата му, дума не дават да се каже. Имел голяма щерка — плашела го, че ще се дави. Сакън, такъв срам да не им навлече.

Мене много ме интересува личността и съдбата на този стар майстор. Имел дарба, а за кого работил? Дарбата му против него отивала. Да скръсти ръце, така да седи — не може! Скитал той покрай проклетата Сцила и триж по-проклетата Харида. И все от трън, та на глог. Такава била неговата.

Да речем, ще се удави, ще свърши със себе си? А мъките на оня свят, които чакат самоубийците? Оставало му да забегне. Но едно бил куц, друго — мило му било за големите бели камъни, че няма да може повече да ги дяла. Живот ли е за майстора животът без длетото в

ръцете, без песента на камъните, без шетнята на чираците и майсторите?

И така, докато живеел в мъки и съмнения, пратил му валията хабер да се яви пред него. Явил се уста Пройко, пък валията му заръчал да вдигне онова кале, дето е на завоя на стария път. Калето било срещу разбойниците, дето тогава върлували по пътищата.

Израдвал се майстор Пройко — калето не било джамия.

За това кале, как било строено, в този край имало и песен. Строил го майсторът „с две хиляди млади чираци / с петстотин калфи учени“.

Яко станало калето, като канара. И много доволен бил валията, а моллата вече не проговарял да набива Пройко на кол.

А работата траяла три години. Три лета мучали воловете, докато мъкнели големите камъни по нанагорното в коли, на които задните колела са запрени със синджири. Трийсет кълчищи ризи скъсал майсторът, три торби напълнил с рязани работи.

А като се върнал дома да си почине, пак му се явил пророкът: „Пройко, Пройко...“ — рекъл тъжно. Само това. Друго не казал. Но такава милост имало в гласа му, та майсторът решил, че е осъден.

Тогава чак на някакъв събор двамата се намерили с бан Станимира — ктитора на местната църква. Харесали се майсторът и боляринът, взели много да се имат. Три села ги делили, но няма-няма, току единият ще иде да гостува на другия. Особено зимно време, като почнат свинските сватби.

А Пройко бил винаги някак си угрижен, та банът все го питал каква мъка има на душата си. Не изтрайал майсторът, рассказал му как му се явил самият пророк Илия.

— Това е поличба — казал старият бан. — Нещо ще трябва да направиш. Не курбан на светеца да принесеш, а с нещо трябва да се отключиш. Ще видим, ще помислим. Все ще има лек и за тебе. Какви грехове са простени, та твоите ли?

По едно време майстор Пройко сякъл камък от рида отсреща, дето се вижда с просто око. Пък боляринът, като имал път, току ще се отбие. Ще поседнат двамата на прясно отсечените бели камъни, ще си похортутват.

И от дума на дума разказал банът, че тук, на тази поляна, станала срещата между неговите, на бана, предци и турците. И тук тия, които

не искали да се дадат, били посечени, а които се предали, заслужили си живота.

— Едно и също място — рекъл банът, — позор за едните, свещено място за другите. Ще рече, място двойнствено: на славата и на позора.

Помни се как предалите се стоели на една страна и ръцете им не били вързани. И се помни как на другата страна имало само купчини обезглавени трупове. Те били, едните и другите, от двете страни на една пътека. А пътеката била широка едвам един аршин. Но и това разстояние стига да отдели живота от смъртта.

И така. Поприказват си, поприказват си, пък банът се качи на коня, махне с ръка и тръгне с хората си. Пък Пройко остане с калфите си да кърти камъка от рида.

Молил се уста Пройко на пророка, както кърти камъка, да падне някоя скала да го затисне. Но не било.

А по икиндия, като оставил калфите на колибата, майстор Пройко, строител на джамии и синагоги, току се отдели и седне тута, дето е чешмата, на самата пътека, тази същата, която отделила някога живота от смъртта. „Пътека на кръвта!“ я наричали турците, защото и те помнели случая.

И веднъж, както си работели на рида, вадели камък, току иде старият бан и право при Пройко:

— Сънувах — рекъл — какво трябва да се направи и ще ти кажа. И повел майстора за ръка.

— Тука — рекъл — има в земята скрит ручей, така ми каза пророк Илия, който ми се яви. И тая вода трябва да излезе на слънце. Тя е направена от сълзите на земята, които са неизброими. Трябва да стане голяма чешма с кръстове и виещи се доземи тополи. И от нея трябва да рукнат седем чучура. Те ще изплакват денем и нощем сълзите на убитите и нашите грехове с тебе.

Това трябва да направим, и то още сега с камъка, който си извадил от планината.

И тогава уста Пройко взел веднага една мотика и почнал да копае. На един аршин, колкото била широка пътеката на кръвта, излязла водата. Бистра и прозрачна като Христова сълза. Но студена, защото сълзите на земята са такива — студени.

И без някого да питат, се заловили веднага за работа. Банът не слязъл в селото до есента, докато не направили чешмата. И я направили висока, с високи чучури, от които водата, като пада, да плющи. А коритото го издълбали от як камък, водата да не го пробие. Над всеки чучур изрязали по един равнобедрен кръст, както е било в старо време, и по средата направил Пройко две тополи, които се привеждат една към друга. Встрани, отдясно, сложили надписа на бана.

Всички се чудели защо тези двамата направили такава хубава чешма на непотребно място. Друго е да я направят на царския път. Пък то тук! Нито керван ще мине да напои жадните коне и керванджии, нито пътници ще минат. От тази чешма пиели само воловарчета и разбойници и дълго време тя минавала за хайдутска. А двамата не казали никому, освен на синовете си, които пък казали на своите синове. Така се знае, че тази чешма мие велики грехове и юнашка кръв. Седем години трябало да тече чешмата, за да се прости на двамата. На Пройко, дето правил джамии, а на бана Станимир, дето произхождал от тези, които не умрели.

Два века чешмата текла почти неизползвана. Не за полза на живите била тя строена, а като паметник на мъртвите, паметник, който има жив глас и знае да пее.

Това е чешмата на горкото оплакване. Казват, че отначало водата, като падала — стенела. И винаги след бури от чучурите се разнасяли особени звуци — почти като човешки гласове. Според някои били гласовете на предателите, молещи се за милост в ада.

Останало поверие, че при тая чешма е лесно да се умре и имало такива, които идвали тук да слагат край на живота си. Но тях ги погребвали от другата страна на пътеката, където били мъртвите, не за да ги отделят от живите, а за да ги отделят от спасилите се.

И понеже в края на краишата тази чешма станала по волята на пророк Илия, съградили тук братята манастир в негова чест. Манастирът е съграден откъм страната на тези, които не са се предали, страната на посечените. Така е право да бъде, макар манастир върху гробище да не се строи, защото манастирът е обител на живота, не на гибелта. И като копали за основите, намерили черепите на убитите и ги събрали в костница.

Пътеката на кръвта оставили, ето тази, видиш ли я, и пазят да не минават по нея, да не стане повече от един аршин, защото толкова е разстоянието между живота и смъртта.

Разбира се, отдавна чешмата си шурти равномерно. Отдавна тя е измила с плача си сълзите и кръвта. Отдавна делата са простени. Пройко бил погребан някъде наблизо, а банът, който нямал деца, погребали в гроба на жена му.

Старецът погали челото си с ръка:

— Щастлив е, който не живее в смутно време. Защото смутните времена раждат смутни хора. А те пък заставят бъдещите времена да се дивят: какво е право и какво не е, как трябва да се живее и как трябва да се умира, хубав ли е лесният живот и лесен ли е хубавият? И често чешмите трябва да мият векове постъпките, делата на хората...

[1] Запазен е правописът на думите както на хартията. —
Бел.кор.ел.изд. ↑

Издание:

Владимир Свинтила. Длета и ружи

Разкази за занаятите

Очерци

Редактор: Тодор Янчев

Рецензент: Кръстю Куюмджиев

Художник: Любомир Кузманов

Художествен редактор: Борис Китанов

Технически редактор: Маргарита Воденичарова

Коректор: Елена Иванова

Първо издание

ЛГ V

Тематичен №13/95373 22211/6056-9-1977

Дадена за набор на 13.XII.1976 година

Подписана за печат на 21.IV.1977 година

Излязла от печат на 13.VI.1977 година

Поръчка №74

Формат 60×90/16

Тираж: 10000 броя

Печатни коли: 10

Издателски коли: 10

Цена на книжното тяло: 0,45 лв.

Цена: 0,56 лв.

„Народна младеж“

Издателство на ЦК на ДКМС

Държавен полиграфически комбинат „Димитър Благоев“

София 1977

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на **Моята библиотека** и нейните всеотдайни помощници.

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.